

ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ

પરિષદ, ગાંધીનગર

શિક્ષણ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય

મુખ્યશિક્ષક તાલીમ મોડ્યુલ

PEDAGOGY

આલેખન

સરદાર પટેલ લોક પ્રશાસન સંસ્થા,

અમદાવાદ

અનુક્રમ

<u>ક્રમ</u>	<u>વિષય</u>	<u>પાના નં.</u>
૧	Abbreviation	૦૩
૨	શાળા ગુણોત્સવ	૦૪
૩	શીખવા-શીખવવાની પદ્ધતિઓ	૧૨
૪	શિક્ષણ મહર્ષિના વિચારો	૨૪
૫	ક્રિયાત્મક સંશોધન	૩૧
૬	બાલ મનોવિજ્ઞાન	૪૩
૭	ફિઝિકલી એલેજંડ બાળકોનું શિક્ષણ	૫૦
૮	અસરકારક વર્ગવ્યવહાર	૫૮
૯	માતૃભાષાનું શિક્ષણ	૬૨
૧૦	સંદર્ભ અને પ્રેઝન્ટેશન	૬૬

Abbreviation

GCERT	:	Gujarat Council of Educational Research and Training
SIE	:	State Institute of Education
TE	:	Teacher Education
C & E	:	Curriculum and Evaluation
R & I	:	Research and Innovation
P & L	:	Publication and Library
ICT	:	Information and Communication Technology
MHRD	:	Ministry of Human Resource Development
NCERT	:	National Council of Educational Research & Training
NUEPA	:	National University of Educational Planning & Administration
NCTE	:	National Council of Teacher Education
RIE	:	Regional Institute of Education
WRC	:	Western Regional Committee
CCRT	:	Centre for Cultural Resource & Training
GOI	:	Government of India
CSS	:	Centrally Sponsored Scheme
TEAB	:	Teacher Education Approval Board
GOG	:	Government of Gujarat
NGO	:	Non Government Organization
DPC	:	District Project Coordinator
DIET	:	District Institute of Education & Training
BRC	:	Block Resource Centre
CRC	:	Cluster Resource Centre

શાળા ગુણોત્સવ

- ઉદ્દેશ્ય: તાલીમ સત્રના અંતે તાલીમાર્થીઓ સરકારશ્રીના શાળા ગુણોત્સવના અભિગમ/અભિયાન અંગેની પાયાની બાબતોથી માહિતગાર થશે.
- સમય: ૧.૧૫ કલાક
- સામગ્રી: પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન, ચાર્ટ પેપર તથા માર્કર પેન
- પદ્ધતિ: સહભાગી વ્યાખ્યાન, જુથ ચર્ચા તથા કેસ સ્ટડી
- પ્રક્રિયા: આ સત્ર દરમ્યાન તાલીમકાર તાલીમાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસી ત્યારબાદ ગુણોત્સવ અભિયાનની પાયાની ભૂમિકા વિષે વિગતવાર પ્રકાશ પાડશે. સત્ર દરમ્યાન ખુલ્લા પ્રશ્નો અને ચર્ચાને આમંત્રણ આપશે તથા યોગ્ય ઉદાહરણોના માધ્યમથી તાલીમાર્થીઓને વિશેષ માહિતગાર કરશે તથા ગુણોત્સવની અગત્યતા અને મહત્વ પર વિશેષ ભાર આપશે.
- તાલિમકારની નોંધ:

- ચર્ચા/પ્રશ્નોત્તરી અને સમાપન: સમગ્ર સત્રના અંતે સત્ર મૂલ્યાંકન આધારિત પ્રશ્નો અને ચર્ચા નાં માધ્યમથી સત્રનું સમાપન કરવું.

શાળા ગુણોત્સવ

આપણું ગુજરાત, આગવું ગુજરાત, ઉત્સવપ્રિય ગુજરાત, જય જય ગુજરાત.....

ભારેખમ મૂલ્યાંકનલક્ષી, ગુણાંકનલક્ષી, વિષયને પણ સમાજલક્ષી લોકભાગીદારી થકી સાવ સહજ રીતે ઉત્સવનાં સંદર્ભમાં લઇ. આપણી સરકાર દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણની લાક્ષણિકતાઓ, ખૂબીઓ, ખામીએ જાણી.પીછાણી, સામુહિક ચિંતન થકી ઉપચાર કરી. શ્રેષ્ઠના તરફ આપણી ગતિને વેગ આપવાનો કાર્યક્રમ એટલે ગુણોત્સવ.....

શિક્ષણ એ નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા છે. સમાજ અને તેના વિકાસનાં સંદર્ભમાં કાળક્રમે કેટલાય પરિવર્તનો આવ્યા છે. પરિવર્તન એ વિકાસનું ચાલકબળ છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે-

દુનિયા રોકેટગતિએ વિકાસ કરી રહી છે. દરેક વિષયમાં નિત-નવા સંશોધનો થયા કરે છે. તેમાં આપણા દેશનું સ્થાન ક્યાં ?

આપણા રાજ્યનું દેશ સાથે વિકાસના સંદર્ભમાં તેમાંય શૈક્ષણિક યોગદાન કેટલું? અને ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણની વિકસતી જતી ક્ષિતિઓમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું મહત્ત્વ જ્યારે સ્વીકારાયેલું છે ત્યારે તેમાં આપણું સ્થાન ક્યાં ?

આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળકોનાં સર્વાંગી વિકાસની પુરતી તકો ઉપલબ્ધ છે? શું આપણી શાળાઓનું સંસ્થાકીય માળખું તમામ શક્ય ભૌતિક સુવિધાઓ સાથે સમયને સુસંગત છે ? ગુણવત્તા સાથે સર્વાંગી વિકાસ થાય એ રીતેનું શૈક્ષણિક પરિવર્તન થયું છે ? સરકારશ્રીની અપેક્ષા મુજબ પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે મહત્તમ નાણાંકીય સ્ત્રોત (બજેટ)ની ફાળવણી છતાંય અપેક્ષિત પરિવર્તન શક્ય બન્યું છે?

ઉપર મુજબની અપેક્ષાઓ સંતોષવા ખુદ સરકારશ્રી તેમજ તેને સંલગ્ન તમામ વિભાગો ઉદા. તરીકે એસએસએ / જિલ્લા પંચાયતો / તાલીમ ભવનો / જીસીઈઆરટી / એનસીઈઆરટી / આરોગ્ય વિભાગ / કલેક્ટરકચેરી તેમજ વન વિભાગ / આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ / યુનિસેફ / એનજીઓ મારફત તમામ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

શાળાઓ તમામ સંસાધનોથી ભરપૂર છે. શિક્ષકો સઘન તાલીમ થકી સજ્જ થયા છે. લોકભાગીદારીથી શાળાઓની સ્થાનિક જરૂરિયાતો પૂરી થઇ રહી છે. છતાંય ક્યાંક ક્યાંક હજુય ક્યાશ છે. સમય સાથે કદમ મેળવવામાં ઝડપ હજુય ધીમી છે. વાચન, લેખન, ગણન તેમજ અંગ્રેજી / ગણિત વિજ્ઞાનમાં આપણા બાળકો અપેક્ષિત દેખાવ કરી શક્યા નથી. ત્યારે આપણી શાળાઓ આ સ્પર્ધાત્મક યુગમાં હજુય સમાજ અને દેશ માટે આશાનું કિરણ બની રહે તે જરૂરી છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રત્યે સમાજની ઉચ્ચ અપેક્ષાઓ છે અને એ આપણા લોકશાહી દેશનાં આદર્શ નાગરિકોનાં ઘડતર માટે જરૂરી પણ છે.

શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે આપણી સરકાર સતત ચિંતિત છે. શાળા પ્રવેશોત્સવ, ગુણોત્સવ, ખેલમહાકુંભ કેવા વ્યાપક સરકારી કાર્યક્રમો શૈક્ષણિક ગુણવત્તામાં વધારો કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

ગુણોત્સવ એ ગુણવત્તા સુધારણા માટેનો એક એવો આગવો કાર્યક્રમ છે જેની વિશેષતાઓ નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

- ખુદ મુખ્યમંત્રીશ્રી / તમામ માનનીય મંત્રીઓ / પદાધિકારીઓ / ઉચ્ચ કક્ષાના તમામ આઇ.એ.એસ. / આઇ.પી.એસ / આઇ.એબ્.એસ. અધિકારીશ્રીઓ આ કાર્યક્રમમાં સામેલ થાય છે.

- વિઢાર્થીઓ / શાળા / શિક્ષકો / SMC નાં સામુહિક પ્રયત્નોનું મૂલ્યાંકન થાય છે.
- શાળાઓનું ગ્રેડેશન કરી વર્ગીકરણ થાય છે.
- વિઢાર્થીઓને શ્રેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ ઢેખાવ થકી શિક્ષકોની શૈક્ષણિક કામગીરીનું મૂલ્યાંકન થાય છે.
- વિઢાર્થીઓની વિષયવાર અપેક્ષિત ક્ષમતાઓની સિદ્ધિઓ પ્રગતિ કે કયાશ જાણી શકાય છે.
- સંસાઢનોનાં ઉપયોગની વિગતો જાણી શકાય છે.
- બાળકોના સ્વાસ્થ્ય, સુઢેવોનાં ઘડતર વિશે જાણી શકાય છે.
- સરકારશ્રીની પ્રેરક યોજનાઓ જેવી કે મઢ્યાહન ભોજન, શાળા આરોગ્ય ચકાસણી તેમજ નાણાંકીય સંસાઢનોની બળવણીનાં શ્રેષ્ઠ ઉપયોગની વિગતો મેળવી શકાય છે.
- શિક્ષક / વિઢાર્થીઓની કયાશ ઢૂર કરવાના પગલા વિચારી શકાય છે. ઉઢા. તરીકે સંકલિત ઉપચારાત્મક શિક્ષણ કાર્યક્રમ
- ભવિષ્યમાં આપવાની થતી નીડબેઝ તાલીમ અને તાલીમનાં વિષયો જાણી શકાય છે.
- કેટલીક સામાન્ય મૂંઝવણો અંગેનું માર્ગઢર્શન તથા પ્રેરણા સ્થળ ઉપર જ મળી રહે છે.

૧. પ્રાર્થના સંમેલન
૨. કમ્પ્યુટર ઉપયોગ
૩. શૈક્ષણિક પ્રવાસ
૪. રમતોત્સવ
૫. રાષ્ટ્રીય તહેવાર
૬. મધ્યાહન ભોજન
૭. શાળા આરોગ્ય તપાસણી
૮. શાળા લાઇબ્રેરી
૯. પાઠ્યપુસ્તકો, સ્વઅધ્યયનપોથી, પ્રયોગપોથી અને નકશાપોથીના ઉપયોગની વિગત
૧૦. ગણિત-વિજ્ઞાન પ્રદર્શન, ઇકો કલબની પ્રવૃત્તિઓની વિગતો
૧૧. પાઠ્યપુસ્તકોમાં દર્શાવેલ વિષયવાર પ્રોજેક્ટ
૧૨. ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ
૧૩. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો
૧૪. વર્ગ અને વિદ્યાર્થીઓની સ્વચ્છતા
૧૫. ટીચિંગ - લર્નિંગ મટિરીયલ્સ
૧૬. વાલી સંપર્ક
૧૭. શૈક્ષણિક સમિતિઓ
૧૮. પ્રાથમિક શાળાના ઓરડાઓ

ગુણોત્સવ: કસોટી પત્ર (નમૂનો)

વિષય ગુજરાતી

નામ: વર્ગ: નં.

શાળાનું નામ:

તાલુકો:

જિલ્લો:

તારીખ:

નિરીક્ષકની સહી:

કુલ ગુણ: ૧૫ વિભાગ- ૧

૫ ગુણમાંથી મેળવેલ ગુણ:

પરીક્ષકની સહી:

વિભાગ-૨

૧૦ ગુણમાંથી મેળવેલ ગુણ:

પરીક્ષકની સહી:

વિભાગ ૧ શ્રુત લેખન

કુલ ગુણ: ૫

પ્રશ્ન: ૧ ફકરાનું શ્રુતલેખન કરો.

(૫ ગુણ)

વિભાગ ૨ અર્થગ્રહણ

કુલ ગુણ: ૧૦

પ્રશ્ન: ૨ નીચેની વાર્તા વાંચો અને તેની નીચેના સવાલોના માગ્યા મુજબ જવાબ લખો.

સાયુ છે તે કરવું.

મારા શિક્ષકે અમારા વર્ગમાં પૂછ્યું, 'સાયુ છે તે કરવું.' તમારા મતે આનો અર્થ શું થાય ?

અમારે આ વિષય ઉપર એક નિબંધ લખવાનો હતો અને તેને પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો હતો.

મેં મારા માતા-પિતા અને દાદી સાથે વાત કરી. તેમણે મને સરસ જવાબો આપ્યા પણ મને લાગ્યું કે હું તે વાતોને મારા જીવનમાં ઉતારી નહીં શકું. હું નિબંધ લખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો ત્યારે મારી નાની બહેન રૂપાએ મને પૂછ્યું, 'ભાઈ, તું શું કરે છે?'

'સાયુ છે તે કરવું' - નો મારે મતે શું અર્થ છે તે વિષય ઉપર નિબંધ લખવાનો છે.

રૂપા હસી પડી. તેણે કહ્યું, 'અરે, એ તો સરળ છે.'

આ નાની છોકરીને શું ખબર પડે એમ વિચારીને મેં કહ્યું, 'ભલે, તો તું મને જવાબ આપ.'

'સાયુ છે તે કરવું એટલે કુટુંબીજનો અને મિત્રો સાથે હળીમળીને રહેવું. મમ્મીની વાત માનવી. ક્યારેય જૂઠું ના બોલાય. ખૂબ ફળ અને શાકભાજી ખાવા. રોજ નાહવું. વીજળી અને પાણીનો બગાડ ક્યારે ના કરવો અને ક્યારેય કડવા વચનો ના કહેવાં.'

મેં આશ્ચર્યચકિત થઈને મારી નાની બહેન તરફ જોયું. પછી હું ખૂબ ખુશ થઈ તેને વળગી પડ્યો. રૂપાએ ફક્ત મારા એક અધરા સવાલનો જ જવાબ નહોતો આપ્યો પરંતુ તેણે કહેલી બધી જ વાતોને હું મારા જીવનમાં પણ ઉતારી શકું તેમ હતો. સારો વ્યવહાર કરવાનો, જૂઠું નહીં બોલવાનું, સ્વચ્છ અને તંકુરસ્ત રહેવાનું અને ક્યારેય કડવાં વચનો નહીં બોલવાનાં - બસ મારે આટલું જ કરવાનું હતું.

જ્યારે મેં નિબંધ લખ્યો ત્યારે તેમાં રૂપા અને મારા સવાલનો જે રીતે જવાબ આપ્યો હતો તેની વાત પણ લખી હતી. મને નિબંધમાં સૌથી વધારે ગુણ મળ્યા અને મારા શિક્ષકે ઉપર લખેલું: 'રૂપાને પણ સૌથી વધારે ગુણ આપવા.'

નીચેના વિકલ્પોમાંથી સાચા વિકલ્પ ઉપર ખરાની નિશાની કરો.

૧. વિદ્યાર્થીએ કોને જવાબ પૂછ્યો નહીં ?

- (અ) તેની બહેનને
- (બ) તેનાં માતા-પિતાને
- (ક) તેના શિક્ષકને
- (ડ) તેનાં દાદીને

૨. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને સૌથી વધારે ગુણ આપવાનું એક કારણ એક પણ હતું કે ...

- (અ) તેમને વિદ્યાર્થીની બહેન ગમી ગઇ.
- (બ) તેમને વિદ્યાર્થીની પ્રામાણિકતા ગમી
- (ક) વિદ્યાર્થીને જવાબ કેવી રીતે મળ્યો તે તેમને જાણવું હતું.
- (ડ) તેમણે વિચાર્યું કે વિદ્યાર્થી આ વાત પોતાના જીવનમાં ઉતારી શકશે.

૩. વિદ્યાર્થીને તેની બહેનનો જવાબ શા માટે ગમ્યો ?

- (અ) તેણે કહેલી વાતો જીવનમાં ઉતારવી સહેલી હતી.
- (બ) તે આમ પણ તેણે કહેલી માતો કરતો ન હતો.
- (ક) તે જાણતો હતો કે તેને આ જવાબ માટે ઘણા સારા ગુણ મળશે.
- (ડ) બીજું કોઇ આવો સરસ જવાબ આપી શક્યું ન હતું.

શાળાની ઉત્કૃષ્ટ ગુણવત્તા સંદર્ભે આપણી શૈક્ષણિક અભિવ્યક્તિ

આપની શાળામાં યોજાતી પ્રવૃત્તિઓ વિશે આપના વિચારો નોંધો.

૧. આજનું ગુલાબ, આજનો દીપક આપની શાળામાં કઈ રીતે પ્રયોજે છે ?

૨. મૂલ્યવર્ધિત પ્રવૃત્તિઓ અક્ષયપાત્ર, રામહાટ, ખોયા-પાયા વગેરે માટેનું આપનું આયોજન જણાવો.

૩. બાળકોની દૈનિક હાજરી ૧૦૦% જળવાઈ રહે તે માટેનાં આપના પ્રયત્નોની નોંધ કરો.

૪. ગુણોત્સવ સંદર્ભે વિષયવાર મૂલ્યાંકન માટેની પેપરસ્ટાઇલનો ઉપયોગ કરી એકમકસોટી અંગેનો આપનો અભિપ્રાય આપો.

૫. વાચન, ગણન લેખન (ઉપચારાત્મક શિક્ષણ) માટેનાં ટી.એલ.એમ. ની યાદી આપો.

૬. ઇકો ક્લબ અંતર્ગત તમે કરેલ વાસ્તવિક પ્રવૃત્તિઓ નોંધો.

૭. "એડપ્ટસ" નોંધપોથી લેખનમાં તમને સૌથી વધુ મુંઝવતા વિધાનોની યાદી આપો.

૮. શૈક્ષણિક પ્રવાસ અને પ્રોજેક્ટ વર્કનાં વિષયવસ્તુને અનુબંધિત ઉદાહરણ નોંધો.

૯. ગુણોત્સવમાં વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪ માટે બાળકોનાં શ્રેષ્ઠ દેખાવનાં સંદર્ભે કઈ કઈ મૂલ્યલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ કરાવી શકાય.

૧૦. આપની શાળામાં આવતા સામાયિકોની યાદી લખો તેમાંના તમે વાંચેલ એકાદપ્રકરણ વિશે આપનો અભિપ્રાય આપો.

૧૧. ગુણોત્સવ કાર્યક્રમની સફળતા માટે આપના સૂચનોની નોંધ કરો.

શીખવું અને શીખવવું

- ઉદ્દેશ્ય: તાલીમ સત્રના અંતે તાલીમાર્થીઓ શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની શીખવા-શીખવવાની પદ્ધતિઓ અંગેના મુદ્દાઓને જાણશે.
- સમય: ૨.૩૦ કલાક
- સામગ્રી: પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન, પ્રશ્નાવલિ, ચાર્ટ પેપર તથા માર્કર પેન
- પદ્ધતિ: સહભાગી વ્યાખ્યાન
- પ્રક્રિયા: આ સત્ર દરમ્યાન તાલીમકાર તાલીમાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસી ત્યારબાદ લર્નિંગ સ્ટાયલ અંગેની પાયાની ભૂમિકા વિષે વિગતવાર પ્રકાશ પાડશે. શીખવા અને શીખવવાના સિદ્ધાંતોની વિસ્તૃત સમજ આપશે. જરૂર જણાયે સામાની અનુકૂળતા મુજબ “લર્નિંગ સ્ટાયલ” પ્રશ્નાવલિનો ઉપયોગ પણ તાલીમાર્થીઓ સાથે કરશે. સત્ર દરમ્યાન ખુલ્લા પ્રશ્નો અને ચર્ચાને આમંત્રણ આપશે તથા યોગ્ય ઉદાહરણોના માધ્યમથી તાલીમાર્થીઓને વિશેષ માહિતગાર કરશે.
- તાલીમકારની નોંધ:

- ચર્ચા/પ્રશ્નોત્તરી અને સમાપન: સમગ્ર સત્રના અંતે સત્ર મૂલ્યાંકન આધારિત પ્રશ્નો, ક્વીઝ અને ચર્ચા નાં માધ્યમથી સત્રનું સમાપન કરવું.

XIBJ\ v XIBJJ\

VF56FAF/SMDNBF EFU[5 YL 14 JIHYGACMI KP TPDGL ZJRVMK[v B[SN4
AND"5Z , BJ\ N\$FZMSZJM HFT[~~SZJ\~~ NZ\$ JFTDA; JF, 5KJM H, NL h30J\ v H<NL
EUF YJ\ V\$ ALHFGI DNN DFUJL VG[V\$ ALHFG[DNN SZJL4 ; FRL JFT SCJL4 IX1FSGL
GS, SZJL4 5MTFGL ZDTGL IMHGF 30JLP ID+M ; FY[ZDJ\ VF; 5F; GL HF6SFZL
D/JJL H[SZ[K[TG[; FR\ DFGJ\ BA JFTM SZJL4 ACFG\ ATEJJ\ 8M/FDA OZJP
VFD4AF/S 5MTFGF VGEJYL JWFZ[XLB[KP

XIBJFGL ; FRL 5|S| F4 DFGI; S ZIT[; IS| AGEJL ZFBJFGL KP

DFGI; S ; IS| TF XLBJFGM; \$T KP TG[JWFZJL HM VP TGF DF8[AWF H 5\$FZGF
IS| FS, F5M IJREFZF 50XP IS| FS, F5MFA ; CHTF4ZC:I VG[ZMRSTF CM 4
JTDFG ; FY[; AWT CM TM T[V; ZSFZS ZC[KP TGM IS| FS, F5MGL ZITM ; FDUJGM
p5IMU SZJFGL 5âITDA ; DEJX YJM HM VP HM VFD YFI TM NZ\$:TZ p5Z
DFGI; S ; IS| TF 8SL ZC[KP H[XLBJF DF8GL ; FYL DMBL H~IZI FT KP

XLBJFGL 5|S| FFA 56" :JT+TF CMJL HM V[HYL NZ\$:TZGFA AF/SM DFGI; S
IS| F SZL XSP DFGI; S 5|S| FVMAMH~5 G AG[TG]BF; wI FG ZFBJ]HM VP

SI9G IAN]M; Z/ YIFGYL

IX1F6 NZdI FG IX1FS VwI I G ; FDU[VINGASI9GIAN]MVG[; Z/ SZJF SMXX SZTM
CM KP VFH ;]WL K[, F ! _ JOFDA YI[, F ; XMVGGF ; FZFX SC[K[S[SI9GIAN]M
VFH ;]WL ; Z/IAN]Y. XSI FGYLP tIFZ[5] G V[YFI S[X] *VeIF; SPDASIM SI9GIAN]
HJ]CM K[BZ]m V3ZF56]V[UOFINDAGCÄ 56 TGL IX1F6 5âITDA CM KP VCÄ
V[JFT GMWJL HM V[SIGZL1F6 VP SC[K[S[SI9GIAN]GMEI IX1FSM[μEMSZ], MCM
KPAF/SNG[TGL ; FY[SM IG:AT GYLP CSLSTDA TM H[ZMU GYL TGM p5RFZ
SZJFDA VFJL ZñFM KP VF56F IX1F6 5F; [VJL 5âITVM VG[5J]ç VM K[S[VFJM SM
ZMU pNEJL H G XSP*

IX1FSGMJ` JF; AF/SNGI XLBJFGL UIT JWFZ[KP

AF/S 5Z SM 56 5\$FZG], [A, , UFJJFYL TPDG[AN, L XSFTF GYLPDF8[T[H[K
HJ] K[TUF :TZ 5Z H. G[IX1FS[SFD SZJ] 50PHYL T[h05YL XLBL XSPTDG[TPDGL
UITYL XLBJFDA DNN SZJL HM VPTNp5ZFT H[5FK/ ZCL UIF K[TPDGFA SFZ6M
HF6LG[T[VG]; FZ TPDG[DNN SZJL HM VP

5|J| äfZF XLBJFGA; M5FG

XLBJFGL 5|S| F VF56L VNZ YFI KPJ:TGL , UO NUO SZJF HUL 5|S| F IX1F6
5|S| F CMFL GYLPTYL IX1F6GF 1F+DFIXBJJ\ VG[7FG VF5JF HUF XaNMMG :YFG CM
XS[GICP XLBJFGL 5|S| F :J1\ YFI KPVF56[VF56F H VGEJMG\ S|DS IJ` , QF6
SZLG[XLBLV[KLVp VF56F DI:TQSDA XLBJFGL 5|S| F GLR[DHAGA ; M5FGM EFZF YFI
KP

VGJEJ o

- v 5FR 7FG|g\$| MEFZF 50SFZI \$T VG[IS| F SZJF DF8[5Z[TUM ZMRS VGJEJ
- v T.L.M GMpIRT p5I MJ
- v 5IZIRT IR+ v D|"J:TVM 5|LSMGp5I MJ

IRTG4 IJRFZ IJ` , QF6v

- v SFDG[µ0F6YL SZJ\VG[TGF VU[IJRFZJ}
- v V[IJX[IJIJW 5\$FZGF ; JF, pEF SZJFP
- v 5)JFGEJ ; FY[VF VGEJG}; WFG SZJ}

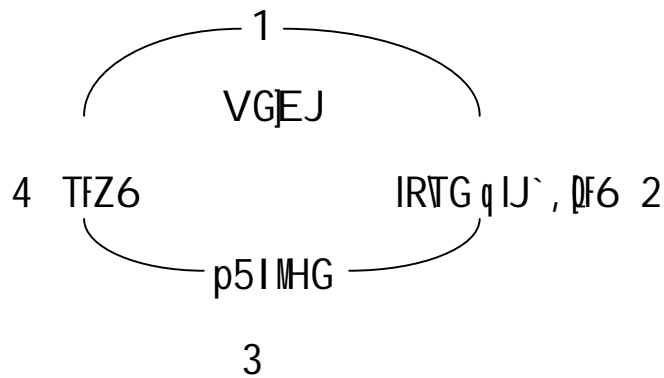
p5I MHG o IJIJW 5âITVMU0[VeIF; 4 5| NU TYF p5I NU SZJMP

- v 5C| FGF VGEJGF VFWFZ[5f%T VGEJDFHMFJP
- v ; HF| , F 7FGG[GJLG 5IZI:YITDFp5I MHJ}

IGQSF'o ; DBJ 5IZ6FD D/JJ\ XLBJ}

- v VGEJ4IRTG VG[p5I MHG}; \$, G SZJ\VG[TG[Ü- SZJP
- v :YFIGS 7FG4 :YFIGS ; FDU|4 :YFIGS :TZ 5Z ; DHG}; FDFIHS IGDF6

v XLBJFGL VFBL 5|S| FG|VF RS|EFZF ; DHFJL XSFI P

5|1; VM

VCÄ VGJEJ 5ZF 5FOJF DF8| 5|1; s|S| F4UITIJWF G|DFw| D TZLS| ; DHJFGL KP

VF 5|1;G| GFGL v GFGL ZMRS IS| FVMG| V\$ zB, FGF ~5DF\ UMØJL XSFI PVF 5|1; VMDFGI; S IRTGG|V\$ IJIX08 INXF TZO NMZL HFI P

VEJL IS| FVMYL ; DHNFZL5}S ; FRL AFATM h05YL XLBL XSFI SFZ6 S| VDF\ 5MTFGL HFTG| ; FD| SZ| L CM KP AWFG| TS D/[K| VG| AWF\ IS| FVM SZL ZñF\ CM K| VØ, [5Z:5Z V\$ TNZ:T CIZOF. YFI KP IS| FVM H<NL SZJFGM 50SFZ 56 CM KP

VF IS| FVMXLBJFGA5UIYI FVMG|w| FGDF\ ZFB LG| GSSL SZJFDF\ VEJ|K| XLBJFGF RFZ| RZ6MG| s5UIYI FVMGF w| FGDF\ ZFB LG| GSSL SZ| L IS| FVMGL CFZDF/FG| H 5|1; VMSC|JFDF\ VEJ|KP

IRTG VG|UMØJ6|GL 1FDTF ; FY| 5|1; VMGM; AW

VF56| V|} DFGLG| RF, LV| KLV| S| V\$ JUDF\ V\$ H :TZGF\ AF/SM CM K|VG|AWF\AF/SMIGI IDT CM KP VF DFg| TFGF VFWFZ 5Z H IX1F6 5âIT RF, L ZCL KP VF SFZ6|H IX1F6GL UØJ; FDF\; TT 38FOMHMUF D/[K|VG|AF/SMXF/F KMDL HFI KP

VF56| JCLJ8LT+ VFN\ftDS T+GF ~5DF\ RF, L ZñF\ KP 5IZ6FD| IX1FS JWFZ| SFD SZJF DF8| p5ZYL VFJTF VFN\XM 5Z VFWFIZT ZC| KP IX1FSM 5F; [5F9I5};TSM CM K| VG| TG| H ; F¹I DFGLG| 5MTFGM 5ZM ; DI 5};TSG| UMØJ6|JFDF\ H JF5ZL GFB| KP JUDF\AF/SMG| HFT| SZJFGM S| XLBJFGM DNØM

D/TM GYLP Sß, Fß AF/SM HD TD SZLG[SA S SZ[K[5ZV] DMBF EFUGF AF/SM
JWFZ[; DI DF8[GJZFA ZC[K[AWA H AF/SMG[I MuI SFD D/[VU] VF56) VFI MHG
CMU)HM VP

NZß XLBJEJF/M ; LW[; LW) GYL XLBTMP 5ZV] SA S SZLG[5MTFGL ; DH
IJS; FJ[KP VF56)SFD K[; DH IJS; FJJDF)AF/SMGL DNN SZJFGP

HM VF56[JUFA AF/SMG[XLBJDFA DNN SZJF . rKTF CM V) TM TDG[SA S
SZLG[XLBJFGL TSM VF5JL 50XP VG[T[DF8[IX1FS[I MuI VFI MHG SZJ)50XP 5U1; VM
AF/SMG[XLBJFGL TS VF5[KP Vß 5U1;DFA HNL HNL HFTGA AF/SM HMOF.
XS[K[VG[36)AW)XLBL XS[KP

VFJL ZLT[IX1FSG[, 1I VF5JFDA VFJ) 5ZV] 5aITVM q ZLTM T[5MT[H XMWP
TDGFDA HFT[H SZJFGL 1FDTF CM 4 TM JU" ÖJT VG[; IS) AGL XS[KPTYL
IX1FS[5U1; VMGL 5; NUL IJX[UELZTFYL IJRFZJ)50XP

5U1; VMFA AF/SM VG[IX1FSM AGGL ; D:IFVMGM pS[CM KP AF/SM HFT[H
XLB[K) TDG[XLBJJ)50T)GYLP . VHFZLGM ; DI 38[K[VG[XLBJFGM ; DI JW[KP
VF56)SFD VeIF; SPG[3ZL , JFG) q AIWT SZJFG)GYL 5ZV] TG[Bk, M SZJFG)KP
5U1; VeIF; SPG[5b" SZJFDA DNNUFZ K) SFZ6S[AF/SM HFT[H
XLBTA XLBTA VFU/ JW[KP 5U1;DFA Sß, LI J:TVM Vß ; FY[XLBJL XSFI
K[TDF; DU[; DCG)IRTG CM KP IX1FS VG[AF/SM AG[DF8[; O/TF VG[:JT+ TFGL
VGJE)T YFI KP VF56G[5MTFGL 1FDTF 5NIX" SZJFGL 5ZL TS D/[KP

GLR, FWMZ6MDF8[DGMZHS 5U1; VM VG[p5, FWMZ6MDF8[IRTG 5ZS 5U1TVM
CMU) HM VP

50SFZ 5U1; VIG[ZIRS AGFJ[K[

pNkI 5b" XLBJDFA 5U1; ; FRL ZLT[DNNUFZ GLJO[KP HMS[VF56F
VG[AF/SMGF , 1I DFA TOFJT CM XS[K[Vß, F DF8[Bk, F56) V[5U1;GL 5C[L
H-IZI FT KP

5U1; 50SFZ-5 CMU) HM VP TDF IX1FSG[EFULNFZL VMKL VG[AF/SMGL
EFULNFZL JW[CMU) HM VP VF 50SFZ IßT 5U1; AF/SMGL pDZ4 JU"
VG[:TZG[wi FGDA ZFBLG[SZJFGL CM KP Vß ; FZL 5U1; DFGI; S ; IS) TDF JWFZM
SZGFZL CM KP VGM VY":508 K[S[GSSL SZ[L 5U1; AF/SMG[IJRFZJFGL VG[IRTG
SZJFGL TS 5Z) 5FOTL CM TM TG[5IZ6FD[AF/SM 56 SA S GJ) XLBL XSXPVF

DF8[IX1FS VG[AF/SM JrR[EFJfDS ; AW JWFZJM H~ZL KP HYL V\$ ALHFGL
H~IZI FT4 IJXQFTFVM S[BFDLVMG[HF6L XSFI P TM 56 TPA XLBJEF/FGL DpI
EFULNFZL CMI

5J1; DFAWFG[EFULNFZL CMI PtI FZ[V[; FRF VYDA5J1; AG[KP5J1; NZdI FG
V\$ v A[AF/SM SFD SZ[VG[AFSLGFAWA5J1FS AGLG[A[L ZC# V[I:YIT I MUI GYLP V\$
5J1; YL 36L AWL J:T]MMXLBL XSFI K[V]YL μ, 8)V\$ J:T] XLBJF DF8[VG\$ 5J1; VM
CMI XS[KP

5J1; VM; DCMG[5Z:5Z DNN SZJFGL TSM 5ZL 5FO[KPTM TGL; FY[; FY[JUGF
JFTEJZ6G[56 Z; DI AGFJ[KP 5J1; VM VJL CMI 4 S[H[; O/TFGL BFTZL
SZEJ[VG[VDFYL 5F%T YTA5IZ6FDM VU[NZ\$; CEFUL; VMF jI ST SZP

5JT:5WF*VG[50SFZ

VF56L; FYL DMBL CIZOF. VF56L HFT; FY[KP VF56[SF, [HIFA CTf4 tIFYL
VFH[VGFYL VFU/ SJL ZLT[H. XSLV[T[DCÄ JGM DJM KPTDFA SIFZ[; ZBFD6LGM
EFJ CMUM HM V[GCAPSFZ6 S[HGL; FY[; ZBFD6L Y. ZCL K[T[KJ8G] IAN] TM
CMT]GYL!

50SFZGL IG05I; VG[TG]5I MHG

HIFZ[5J1; YMDL D]S[CMI v tIFZ[50SFZGM HgD YFI KP
DF8[AF/SMGL; DHXISTG[VM/BLG[IX1FS] 50SFZ pEMY. XS[TJL 5J1T 5; N SZJL
HM VP SFZ6 S[50SFZG]5I MHG XLBGFZGL 5J1T KP

EFULNFZL VG[TS 0

5J1; VM AWFGL EFULNFZLIGL TS VF5[KP; DFG :TZ 5Z AWF
DF8[VDFASFA SG[SA S SZJFGL TS CMI KP 5J1; VMNZ\$G[5MTFGL TS VG[; FZ zD9 SFD
SZJF DF8GL TS 5ZL 5FO[KP

5IZJTGX, DF/B]

5J1; V\$ IS[FSjäl DF/B]KPT[HO DF/B] GYLP 5ZT] 5IZJTGX, DF/B] KP
DF8[TG[IJQFI VG[S1FF 5DF6[NZ\$ JBT[AN, LG[SZEJL HM VP 5J1; NZdI FG
RFZ[RZ6DFA(E-R-A-C D)HAFIS] FVMYFI T[VIGJFI "KP

5J1; G] V\$ I:YIT:YF5S DF/B] CMI K]T]YL IS[FVM v IJQFI VG[S1FF
5DF6[5IZJITT Y. XS[KP 5J1; VMG[VF56L H~IZI FT D)HA -F/LG[AC]JS<5L AGFJL

XSFI P 5J"IGWFIZT GL5HMp5ZFT 56 Vgl GL5HMp5, aW SZFJL XS[TG[; FZL 5J1; U6FJL XSFI P

5J1; VMV\$ XB, F :J~5[CMI HYL IJ1JW IJQFI MG[; FCIHS ZLT[VDFVVG]AIWT SZL XSFI P V\$; FZL 5J1; SZFJJFGM p;X V\$ VJL XB, FG[IJSI; T SZJFGM K[HDFAWF IJQFI MGM; DFJX SZL XSFI P 5J1; VMG[:TZ4 JU"VG[IJQFI G[VG]-5 ; Z/ VYJF SI9G AGFJL XSFI P 5J1; EFZF SM IJQFI J:TG[XB, FDF -F/LG[JWFZ[Z; 5N ZLT[XLBJFDF; Z/ AGFJL XSFI KP

5J1; GAFRIZ RZ6

SM 56 5J1; DFLRGRFZ RZ6 CMI KP

- 1P VGEJ (Experience) o OJG ; AIWT
- 2P IRTG q IJ` , DF6 (Reflection / Analysis) o uOf uTZJ
- 3P VGJ| MU q p5I MHG (Application) o AF/SMHFT[SZ[
- 4P IGOSQF"q TFZJ6L (Consolidation) o

5J1; NZIDIFG IRTG DF8[VJZMVG C[T] AF/SM ; DU| 5|S| FG| ; \$, G SZXP WFNZF ; JF, MGL H~IZIFT ZC[KP VwI IG IANGF , 1I VG} FZ RRF" YFI V[H~ZL KP5I F%T IRTG AFN VGJ| MU SZFJJFDF VJJP VGJ| MUG[VT[AF/SM IGOSQF" TFZJ[T[H~ZL KP5J1; p5I \$T RFZ| RZ6M;]L IJ:TZJL BJA H~ZL KP

VtIFZ ;]L SZFJ, L SM 5J1; GF VWFZ[GLRGF BGFDF 5JT" SZMP TD[SIF SFDG[SIF BGFDFZFBJF . rKMKMm X]SM BFG|KBL UI]m VDFX], BJF . rKMKMm

VGEJ	IRTG	VGJ MU	IGOSQF
JTFJZ6 IGDF6 VFU/GF SFD ; FY[HMF6GL 5IZI:YIT T FZ SZJL4 :YFIGSTF	YI, F VGEJMG[JWFZ[uOf6DF , . HJF IJ` , DF6 SZJP IRTGG[VFU/ W5FJJFGF ; JF, M	HFT[SZJFGL TSM CMI 4 ID+MGL ; FY[D/LG[SZJP VCA VJ, MSG VG[DNN SZJFGL CMI KP	VeIF; SDGF , 1I ;]L 5CMRFOJF DF8[IJnFYLG[, . HJNP VCA YMOF :508L SZ6GL H~IZIFT CMI KP

VG[XLBJFGF , 1I ; FYG]HMF6	DŞJFP		
-------------------------------	-------	--	--

5µ1; VIDFAX1FS VG[AF/SGL E]DSF 0

SM 56 JUDFAX1FS VG[AF/S JrR[ŞB, LS 5|S| FVMYFI K[H]L S|

IX1FS	AF/SM
; RG SZJ	; FE/J4G ; DHFI TM5KJ
; RG NMCZEJJ; RGFG) :508LSZ6 SZJ)	AF/SMSFDGL X~VFT SZ[K
IX1FS IGZL1F6 VG[DNN SZ[K	AF/SMSFDG[VFU/ JWfZJf , FU[K# ; DÇDfHFT[SFD SZJf , FU[K[
IX1FS IGZL1F64 D;I FSG4 SZ[KP DNN SZ[K#; DÇDfVG[jI ISTUT ZLT[f	AF/SMSFD 5Z SZ[K
IGQSQF"q ; DF5G	XLBJFGMIJ:TFZ SZ[K[

VŞ ; FZL 5µ1; JU"VG[XF/FGL ACfZ 56 RF, TL ZC[KP

VF56L ; FD[DfBM 50SFZ AF/SMG[XLBJFGM ; DI JWfZJFGM KP SM 56 5µ1; GL
50SFZ IŞT V; Z , FAFUF/F ; WL ZC[KP VB, [S[AF/SM TGL ; FY[VMT5MT ZC[KP
AF/SM 5MTFGF ID+M ; FY[VGF IGI DM AN, LG[56 XLBTf ZC[KP 5µ1; VM DF+
JUB0 ; WL H DI FINT ZC[UL HM V[GCfP T[JUB0GL ACfZ 56 RF, TL ZC[KP AF/SM
VDFG 3Z 5IZJfZDfZCLG[ZDTfZDTf56 XLBTfZC[KP

5µ1; VMGF 5ŞFZ 0

5µ1; VM +6 5ŞFZGL CM K[DfBS4 , IBT VG[; FWG ; FDU| VFWfZTP
JUDfYTL 5µ1; VMGF 56 +6 5ŞFZ CM KP jI ISTUT4 GFGM ; DÇ VG[DfBM ; DÇ
VYJf VFBF JU" ; FYp

1P DfBS 5µ1; VM

VDA ; FE/JFG\ VG[AM, JFG\ JWFZ[CMI KP GFG AF/SM ; FY[IX1FS[; JFN SJFTRLTf SZJFGM CMI KP VF 5J1;DA ; DI VMKM , FU[K# T[, FAM ; DI RF, TL GYLPTDAH\FAH\FA:TZGA

AF/SMG[; CEFUL SZJFG\ ; Z/ CMI KP DMBF ; DÇ ; FY[SFD SZJFDA p5I MUL KP VF C[TYL AF/SMFA ; Z1FFGM EFJ 5NF SZJM H~ZL KP SIJTF4 JFTF4 JUZGF IX1F6 SFI DARRF4 UFG HJL 5J1; VM DMBF ; DÇ VYJF ; DU|JU" ; FY[SZEJ JFDA VFJ[K[VGF BF; , 1F6MGLR[5PF6[KP

v EFOFFIX1F6DA SYG V[VUtIG\ SFX<I KP TYL TGF IX1F6 DF8[X~VFTGF WNZ6MFA5J1; VM äZF ; SMR q XZD KMDJFAH~ZL CMI KP

v VFJL 5J1; VM N; v5NZ IDIG8 ; WL DGMZHS ZLT[RF, [T[DF8[IX1FS[JWFZ[T#FZL SZJL 50[KP SFZ6 S[AF/SM 5J1; DAEFULNFZL IJGF H<NLYL SBF/L HTF CMI KP

v AWF DF8[AM, JFGL SCJFGL TS CMI KP AWF\H AF/SMG\DG AM, JF DF8[T#FZ YFI VJL 5IZI:YIT ; H'JL HM VP

v SIFZ# SIF# SM64 S# , J JUZ[XaNMGF 5| MJJF/F 5| GMDFA AM, JFGL H~IZI FT VMKL CMI K[HIFZ[SJL ZLT# XF DF8# VG[SIF SIF XaNMGF 5| MJJF/F 5| GMDFAAM, JFG\IJXDF AG[KP

VF 5|S| F YMDL , FAL CMI K[IX1FS CZTFAOZTFANBZB ZFB[KP GFG ; DÇDA\FSD SZTFAF/SM V# ALHFG[DNN SZ[KP 5MTFGL JFTG[VIEJ|IST SZTFA5C, FT#[IRVG SZJ\H~ZL AG[KP 5ZT[VGF DF8[VF56L 5F; [5| GMTYF ; FDU| CMJFAHM VP

v AF/SMG[HFT[VYJF GFG ; DÇDA ; RG 5PF6[SFD SZJFG\ CMI K[TYL ; RGM:508 CMJFAHM VP

v VF 5J1; DA AF/SMG[HFT[SZJFGL JWFZ[TS CMI K[25 YL 30 IDIG8 ; WL VF 5J1; 5|EFJXF/L ZLT[RF, [KP

v AF/SM V#ALHFGF ; CI MJYL SFD SZLG[HFT[XLB[KP pDUYL SFD SZ[KP V#, F DF8[HDA, BF6 VFJT\CMI 4 VJF j| JCFZS IJQFI MGL 5; NUL H~ZL KP

v IX1FS 5F; [VFI MHG VG[AF/SMG[DNN SZJF DF8GM ; DI CMI KP VF ; DI GM p5I MU V[VFU/GF SFDG\VFIMHG SZJFDA T#H DNUI TYL XLBTF AF/SMG[DNN SZJFDAJF5ZL XS[KP

; FWG ; FDUĭ VFWFIZT 5ĭĭ VM

Hĭ 5ĭĭĭ NZIDI FG ; FWG ; FDUĭGM p5IMU YFI Kĭ TGĭ ; FWG ; FDUĭ VFWFIZT 5ĭĭĭ SCĭKP VF 5ĭĭĭ DF\AF/SMGF CFYDF\ ; FDUĭ CMĭ TĭH~ZL KP VF 5ĭĭĭ DF8ĭ YMDM JWfZĭ ; DI OF/JJM H~ZL KP IX1FSĭ JFZJFZ ; FDUĭ AF/SMGĭ JCRJL 50ĭ KP AF/SM ; DĭCDA SFD SZĭ KP HNF\ HNF\ :TZGL 5IZI:YITDA ; FWG ; FDUĭ VFWFIZT 5ĭĭĭ BĭA H p5IMUL KP ; Z/TFYL D/L XSĭ VGĭ ; :TL CMĭ 4 Vĭĭĭ ; FDUĭGM p5IMU SZJM HM VP HDSĭ SFSZF4 SRĖF4 ALH4 NF6F4-FS6F4 SFU/GL UM/LVM JUĖP VF 5ĭĭĭ VM ĭĭISTUT ZLTĭVGĭ ; FDĭCS ~5ĭV ; ZSFZS ZLTĭSZL XSFI KPTGF BF ; UĭMGLRĭ5DF6ĭKP

v AF/SMGĭ ; FDUĭGM p5IMU SZTĖ SZTĖ XLBJFGM DMSM D/ĭ KP VĖ, F DF8ĭXLBJĭJWfZĭ:YFI L AGĭKP

v ; S<5GFGF :508LSZ6DA VF 5ĭĭĭ VM DCĀJGM EFU EHUĭ KP SFZ6Sĭ VDA AF/SGĭ J:TVMGĭ :5XĭJFGĭ VGĭ :J~5GĭAN, JFGĭVGĭTGĭ ; FYĭĭĭJW 5ĖFZGF 5ĭĭ MUMSZJFGL TS D/ĭKP

v VF 5ĭĭĭ VMDF\ VFIMHG DCĀJ5Ė" CMĭ Kĭ IX1FSĭ HFTĭ H VF 5ĭĭĭ SZIGĭ pNFCZ6 5Ėĭ 5FOJFGĭ CMĭ KP ; FWG ; FDUĭ VFWFIZT 5ĭĭĭ XLBJDF\AF/SM 30-40 IDIG8 ; ĭĭL CMĭXYL HMOFI ĭ, F ZCĭKĭXLBJFGL ISĭĭ F JWĭĭ - TĖH JWfZĭ VFGNNFI S AGĭ KP IX1FSGĭ AF/SM ; FYĭ ; CĭMU SZJFGM VJ ; Z D/ĭKP

v VF56L VFHĭAFHĭXLBJFGL V ; bĭ ; FDUĭ CFHZ CMĭ KĭTĭYL XLBJF DF8ĭ:YFIGS J:TVMGMp5IMU JWfZĭV ; ZSFZS AGĭKP

v HGĭAWF\H AF/SM VOSL XSĭ TGĭ ; FYĭISĭĭ FVMSZL XSĭVĭĭĭ ; FDUĭ ; FZL ; FDUĭ U6FI P ; FDUĭ 5ĖTF 5DF6DACMĭ TĭH~ZL KP

v ; Z/TFYL4 ; CHTFYL VGĭ ; ĭ, ETFYL D/L XSĭ Tĭĭĭ VGĭ ISDTDA ; :TL CMĭ VGĭJWĭ p5IMUL CMĭ Tĭĭĭ 5ĭĭĭ DF8ĭ ; FDUĭ 5 ; N SZJL HM VPISDTDA DMBL CMĭ 4 JWfZĭ ; DI , [Tĭĭĭ VGĭVMKL p5IMUL CMĭ Vĭĭĭ SM ; FDUĭ 5 ; N G SZJL HM Vĭ

v VF56M CĭTĭ 5ĭĭĭ SZFJJFGM Kĭ v GCĀ Sĭ ; FDUĭGF 5NXXGGM TĭYL HF6L <ĭFĭSĭ ; FDUĭVĭ5ĭĭĭGMVĖ EFU KP 5ĭĭĭ VMDF\p5IMUDF\ , ĭFTL ; FDUĭ ; CH

ZIT[D/L XS[TPL CML HM VP ; FDU[GM JFZJFZ p5IMU Y.
XS[VG[, FAF ; DI ; ML 8SL XS[TPL 5 ; N SZJLP

5PL n aiyij n

5PL GL IMHGFXLBJFGARZ6MG¹IFGDFAZFBLG[TI FZ SZJFDFVFEJ[KP
V[¹IFG ZFBMS[5PL DF8[SB, M ; DI HM XP TI ; DI NZIDI FG VeIF ; GF SB, F
DjF p5Z SFD Y. XSXP V[5PL DF8[S. S. ; FDU[HM XP SFDGM SD
X)CX[VG[AWFG] ; S, G S. ZIT[SZJFDFVFEJXP

V\$ 5PL , . GA GLR[VF5[F SMOFDA TGL GMM SZMP VFEJM SMO
TD[HFT[56 AGEJL XSM KIP 5ZV] T[¹IFGDFA ZFBM S[5PL GL
IMHGDFARFZ[RZ6GM ; DFJX YJMHM VP

RZ6	; DI	ISIF q ZIT	; FDU[q q ; FJWFGL	VIE5fI
VG[EJ (Experience)	20-30 IDIG8			
IRVG (Reflection)	10-15 IDIG8			
p5IMHG (Application)	10-15 IDIG8			
; S, G (Consolidation)	5 IDIG8			

5PL VMGF ; F%TFICS ; S, GGL H~IZIFT VF ; S, Go DFBS q , IBT q ; FWG ; FDU[
; FY[SZJ]HM V[

N[GS ; S, GGL H~IZIFT oji ISTUT q GFGM ; D[C q DMBM ; D[C VG] FZ SZJ]H~ZL KP

HI FZ[VF56[AF/SM ; FY[JUDFA p5IMU SZJF DF8[5PL VMGL 5 ; NUL SZLV#
tIFZ[5PL XLBJFGF p;XMG] :5X"TL CMI VG[AF/SMGL TH] :JTFG[pHFUZ SZTL CMI
V[H~ZL

5PL VMGL 5 ; NUL VG[VDGL IMHGFXLBJFGM DJM GSSL SZ[KP XFZLIZS
VG[DFGI ; S AG[TZOGL ; IS] TF JWJFDF DNN SZ[KP VB, F DF8[5PL VMGL 5 ; NUL
AF/SMGL pDZ4 VG[EJ VG[:YFIGS JFTFJZ6G[wIFGDFA ZFBLG[SZJL
HM V[5PL G[JUDFA 5NIX" SZJL V[; FYL VUtIGM DJM KP IX1FS 5ZF pDUYL

AF/SMG[:508 IGNX SZP VDG[ATEJ[S[RZ6JFZ X]SZJFG]K[VG[5MT[56 5]1; SZJF
DF8[T] FZ ZC[V[DCÄJG]Kp

5]1; SZJF NZIDI FG Aps jI J:YF S]L CM 4 SB, F ; DÇ AGX] S]L ; FDU] JCRFX] ; DÇGL S. HJFANFZL CX] JUZ[AFAT wI FGDF,]L HM V] 5]1; DF XLBJFGM
SD SI FYL X~ SZJM K[SI F 5ZM SZJM K] C[T] :508 SZJM ; FDU] 5ZL 5FOJL4 ; SD6
VG[HNF HNF IJQFIM VG[:TZM 5Z 5] MJ SZJM JUZ[AFATM XLBJF v XLBJJFGL
IS] FG[; Z/ AGFJ[K]

શિક્ષણ મહર્ષિના વિચારો

- ઉદ્દેશ્ય: તાલીમ સત્રના અંતે તાલીમાર્થીઓ શિક્ષણ મહર્ષિઓના શિક્ષણ અને કેળવણીના વિચારોના માધ્યમથી સમગ્રલક્ષી કેળવણીના વિભિન્ન પાસાઓની સમજ દ્રઢ કરશે.
- સમય: ૧.૦ કલાક
- સામગ્રી: હેન્ડ આઉટ્સ, પાવર પોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશન, મૂવી ક્લિપ, ચાર્ટ પેપર તથા માર્કર પેન
- પદ્ધતિ: સહભાગી વ્યાખ્યાન, જુથ ચર્ચા
- પ્રક્રિયા: આ સત્ર દરમ્યાન તાલીમકાર તાલીમાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસી ત્યારબાદ સર્વાંગિણ શિક્ષણના બૃહદ ઉદ્દેશ્યને ધ્યાને લઈ શિક્ષણ મહર્ષિઓના વિચારોને તાલીમાર્થીઓ સમક્ષ અભિવ્યક્ત કરશે. સમગ્ર સેશન ઈન્ટરએક્ટિવ અને રસપ્રદ રીતે કરવામાં આવશે. તાલીમકાર સત્ર દરમ્યાન ખુલ્લા પ્રશ્નો અને ચર્ચાને આમંત્રણ આપશે તથા યોગ્ય ઉદાહરણોના માધ્યમથી તાલીમાર્થીઓને વિશેષ માહિતગાર કરશે.
- તાલીમકારની નોંધ:

ચર્ચા/પ્રશ્નોત્તરી અને સમાપન: સમગ્ર સત્રના અંતે સત્ર મૂલ્યાંકન આધારિત પ્રશ્નો અને ચર્ચા નાં માધ્યમથી સત્રનું સમાપન કરવું.

શિક્ષણ મહર્ષિના વિચારો

શ્રી અરવિંદનું શિક્ષણ દર્શન

- કેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય વિકાસ પામતા અત્માત્માની અંદર જે કંઈ ઉત્તમ છે, તે પ્રગટ કરીને તેનો ઉદાત્ત ઉપયોગ થાય તે માટે તેને સંપૂર્ણ બનાવાવામાં રહેલું છે.
- કેળવણીનું ધ્યેય તમરાનું ધ્યેય વિસર્જન, રજસનું નિયંત્રણ અને સત્વનું ઉદબોધન છે.
- શિક્ષક એ શીખવનાર મહેતાજી કે મુકાદમ નથી, પણ તે મદદગાર અને માર્દર્શક છે. એવું કામ બનાવવાનું છે, લાદવાનું નથી. માણસે પોતાના ભૂતકાળનાં સંતાન રહેવાનું છે, ભવિના સૃષ્ટા બનવાનું છે ભૂતકાળ એ આપણો પાયો છે, વર્તમાન એ આપણી સામગ્રી છે અને ભવિષ્ય એ આપણું લક્ષ્ય છે.
- સત્ય, સંવાદ અને સ્વાતંત્ર્ય એ શિક્ષણના નૂતન આદર્શ માટેના સિદ્ધાંતો છે શ્રી
- આપણે બાળકને તેના વિષયમાં દરેક પગલે રસ લેતું કરી તેમાં લીન કરી દઈ અને તે રીતે તેને આખોને આખો વિષય શીખવી દઈએ, એ જ શિક્ષણની સાચી કલા છે.
- સાચી વિકાસની શરત છે, મુક્ત અને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ.

રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું શિક્ષણદર્શન

- શિક્ષણનું સૌથી મહત્વનું અંગ શબ્દના અર્થ સમજાવવામાં નહિ પણ ચિત્તનાં દ્વાર ખટખટાવવામાં રહેલું છે.
- જે નિશાલ આસપાસના જીવન અને સૌંદર્ય સાથેના સંબંધ વિહોણી અને જેલખાના કે ઈસ્પિતાલ જેવી એક ભયંકર જગ્યા બની ગઈ હતી તેની રોજરોજ ફરતી ધાણી સાથે મારી જાતને હું કેમે કરી જોડી ન શક્યો.
- શિક્ષણમાં માતૃભાષા એ જ માતાનું દૂધ છે, એ જગતમાં સર્વજનસ્વીકૃત અને અત્યંત સ્વાભાવિક વાત બહુ વર્ષો પહેલાં એક વાર મેં કહી હતી, આજે પણ તેનું પુનરુચ્ચારણ કરું છું. તે વખતે અંગ્રેજી શિક્ષણના મંત્રશ્રી મુગ્ધ બનેલા કાનોને જે આશ્ચર્ય થઈ પડ્યું હતું તે આજે પણ પહોંચવું જોઈએ ત્યાં ન પહોંચે તો હું આશા રાખું છું કે એનું પુનરાવર્તન કરનાર માણસ વારે વારે મળતા રહેશે.
- મોટા ભાગના લોકોના શિક્ષણ ઉપર જો દેશની પ્રગતિનો આધાર હોય અને તે શિક્ષણના ઊંડાણ અને સ્થાપિત્ય ઉપર જો પ્રગતિના સ્થાપિત્યનો આધાર હોય તો માતૃભાષા સિવાય બીજો આરો નથી. એટલું જો કોઈ ન સમજે તો પછી બધી જ આશા છોડી દેવી પડે. દેશની ભાષાની મદદ વગર કદી પણ દેશનું સ્થાયી કલ્યાણ સાધી શકાતું નથી. એ વાત કોણ નથી સમજતું ?
- હું કઈ દારિદ્ર્યનું સ્ત્રોત ગાવા માગતો નથી, પણ વૈભવના ઠહારા કરતાં સાદાઈનું મૂલ્ય વધારે છે, એ કહેવા માગું છું. એટલે દરિદ્ર થયા વગર સાદા શી રીતે થવું એનો આપણે આપણી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ ઉકેલ શોધવા જોઈએ.
- આપણે જો કંઈ ફળ મેળવવાં હોય તો ઈટ-યૂનાની ઈમારતોને છોડીને ભૂમિમાતાને ખોળે બેસવું પડશે. વેદના જમાનામાં અથવા નાલંદા અને તક્ષશિલામાં જે વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થતા હતા તેમની જેમ આપણે પણ આપણી જીવનશક્તિને કસીને પોષવી પડશે.
- આપણે એવી એક શક્તિ જાગૃત કરવાની છે, જે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં રહેલી ભિન્નભિન્ન યુગની વિદ્યાસામગ્રીને એકઠી કરી અને એ રીતે હિંદી સંસ્કૃતિનું સંપૂર્ણ અને ગતિશીલ કેન્દ્ર નિર્માણ કરે.
- આજે તો વિશ્વસંસ્કારનો સમન્વય કરવાનો જમાનો આવ્યો છે. અને એમાં આપણે ઘટતો ફાળો આપી શકીએ માટે પહેલાં આપણે આપણા દેશની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય સાધવાની જરૂર છે. એમ કર્યા પછી જ આપણે માનભેર ઊંચે માથે વિશ્વસંસ્કૃતિમા ફાળો આપવાને સમર્થ થઈશું.
- સત્યનો માર્ગ સહજ નથી એ તો હું જાણ છું પાછળ ખેચનારાં કેટકેટલાં બંધનો છે એની કાંઈ ખબર પડતી નથી. એક એક કરીને બંધન છોડતા છોડતા નિરાશ થઈ જવાય. પણ જ્યારે ઈશ્વર રૌદ્રવેશ ધારણ કરવાની દયા કરે છે ત્યારે એક જ ઝાટકે એ અનેક બંધન તોડી નાખે છે.
- ભલે ને જગત પ્રતિકૂળ હોય તોય આકા જગત કરતાંય તમારો આત્મા ઘણો મોટો છે.

- તમારા જીવનો ઇતિહાસ એ કાંઈ તમારા એકલાનો નથી. એમાં આખા ઝગતના કલ્યાણનો ઇતિહાસ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણદર્શન

- કેળવણી એટલે મનુષ્યમાં પ્રથમથી જ રહેલી પૂર્ણતાની અભિવ્યક્તિ
- સાચું શિક્ષણ એટલે માત્ર શબ્દોનું ભંડોળ ભેગું કરવું એ નહીં, પરંતુ બુદ્ધિ શક્તિનો વિકાસ, પરંતુ વધારે સાચા અર્થમાં વ્યક્તિની કુશળતા પૂર્વક ઈચ્છાશક્તિનો ઉપયોગ કરવાની તાલીમ.
- શિક્ષણ એટલે મગજમાં ભરવામાં આવેલી, આખી જિંદગી સુધી પચાવિના ત્યાં પડી રહીને તોફાન મચાવનારી માહિતીનો ઢગલો નહીં. આપણે તો જીવન ઘડનારા, મનુષ્યો ઘડનારા, ચારિત્ર્ય ઘડનારા વિચારોનું ગ્રહણ-મનન જોઈએ છે.
- જો તમે પાંચ વિચારોને પચાવ્યા હોય અને તમારા જીવનમાં અને ચારિત્ર્યમાં ઉતાર્યા હોય તો જે માણસે આખું પુસ્તકાલય ગોખી લીધું છે, તેના કરતાં તમે વધુ કેળવાયેલા છો.
- કોઈપણ મનુષ્ય કે રાષ્ટ્રે મહાનતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો નીચેની ત્રણ બાબતોનું પાલન કરવું જરૂરી છે.

૧. શુભમ શ્રદ્ધા રાખવી

૨. ઈર્ષ્યા અને દ્રેષમાંથી મુક્તિ

૩. સારા થવાનો અને સારું કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર દરેકને સાથ આપવો.

- બાવરા બનીને કંઈ કરો નહીં, પવિત્રતા ધૈર્ય અને ખંત આ ત્રણેય વિજયના આવશ્યક અંગ છે.
- પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતરમાં દિવ્યતા સુપ્તપણે રહેલી છે તેને પ્રગટ કરવી એ મનુષ્ય જીવનનો ઉદ્દેશ છે.
- ઊઠો, જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મંડ્યા રહો.
- જે કેળવણી વડે ચારિત્ર્યનું નિર્માણ થાય, મનની શક્તિઓન વિકાસ થાય, બિદ્ધિની ક્ષિતિજો વિસ્તરે અને માણસ પોતાના પગ પર ઊભો રહી શકે, એવી કેળવણીની આપણે જરૂર છે.
- દરેક કાર્યને ત્રણ ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, ઉપહાસ, વિરોધ અને સ્વીકાર જે માણસ પોતાના જમાના કરતાં આગળ વધેલો હોય છે, તેને તેના સમયના માણસો અવળી રીતે સમજે છે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન

- જે માણસ પોતાની ફરજ બજાવે છે તે સદાય અભ્યાસ કરે છે. સારી રહેતી રહેતાં શીખવું એ અભ્યાસ છે. બાકી બધું મિથ્યાભાસ છે.
- શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણેનો જે વડે સંપૂર્ણતાએ અથવા વધારેમાં વધારે વિકાસ થાય એ કેળવણી ગણાય.
- સમગ્ર જીવનને આવરી લે તેનું નામ શિક્ષણ.
- ખરી કેળવણી તો એ છે કે જે માણસના અંતરના ગુણોનો વિકાસ કરે.
- કેળવણી એટલે બાળક કે મનુષ્યના શરીર, મન, અને આત્મામાં જે ઉત્ત અંશો હોય તેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધીને તેને બહાર આણવા.
- જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ઊઠતા પ્રશ્નોનો સાચો ઉકેલ કરવાની શક્તિ આવે તે રીતે વિદ્યાર્થીઓનો આંરિક શક્તિઓને જે ખીલવે એ જ કેળવણી કિંમતી છે.
- જે કેળવણીથી સાચુ સ્ત્રીત્વ ખીલવી શકાય તે જ ખરી કેળવણી છે. એ જ પ્રમાણે જે ખરું પુરુષત્વ જાગ્રત કરે એ જ પુરુષોની ખરી કેળવણી છે.
- જે કેળવણી આપણને સારા સારાનો ભેદ કરતાં, સારું ગ્રહણ કરતાં ને નરસું ત્યજતા શીખવતી નથી તે ખરી કેળવણી નથી.
- શિક્ષણ એટલે અક્ષરજ્ઞાન નહીં પણ ચારિત્ર્યની ખીલવણી, ધર્મભાવનાનું ભાન.
- કેળવણીનો ઉદ્દેશ ચારિત્ર્ય ઘડવાનું છે.
- કેળવણીનો હેતુ ચારિત્ર્યગઠન હોવો જોઈએ.
- વિદ્યાનું ફળ જ એ છે કે વિદ્યાર્થી ઉત્તમ નાગરિક બને. ઉત્તમ દેશ સેવક બને, સમાજને, ગૃહસ્થાશ્રમને, દેશને સુશોભિત કરે.
- જો આપણને જે વિદ્યા મળે છે તેથી ઈશ્વથી વિમુખ થઈએ તો તે વિદ્યા આપણું શું ભલું કરવાની હતી ? જગતનું શું ભલું કરવાની હતી ?
- વિદ્યા તો આપણને છોડાવે, બંધનમુક્ત કરે, શોભાવે, એનાથી મુલકનું ધન વધે, ચારિત્ર્યનું ધન વધે, આપણા દિકરા, દિકરી પાવરધા થાય.
- વિદ્યાનું લક્ષ્ય આત્મવિકાસ છે જ્યાં આત્મવિકાસ છે ત્યાં આજીવિકા તો છે જ.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી

પ્રેરણાત્મક સુવાક્યો

- જેવો રાજા હોય છે એવી જ પરજા હોય છે. એટલે જ રાજા અને રાજા અને રાજપુરુષોને એ વધુ યોગ્ય છે કે બધા દુરાચાર ન કરે. પરંતુ પ્રતિદિન ન્યાય ધર્મથી આગળવધીને સહુની સુધારણાનો દ્રષ્ટાંત બને.
- જે દેશમાં ઉત્તમ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, વિદ્યાસભા અને રાજસભા, વિદ્વાન શૂરવીર ક્ષત્રિય, આ બધા મળીને રાજકાર્યોને સિદ્ધ કરે છે તેઓ જ દેશ, ધર્મ અને શુભકાર્યોથી સંયુક્ત રહીને સુખ પામે છે.
- જે જેવું છે એને એવી જ રીતે કહેવું, લખવું અને સ્વીકાર્યું એટલે સત્ય.
- પક્ષપાતનો ત્યાગ કરીને સત્યનો સ્વીકૃતિ અને અસત્યનો પરિત્યાગ કરીને અર્તને સિદ્ધ કરવો જોઈએ.
- જેનાથી માણસ વિદ્યા વગેરે સદગુણોની પ્રાપ્તિ અને આવિદ્યારૂપી દોષોને છોડીને હંમેશા પ્રસન્ન રહે એને શિક્ષણ કહેવાય.
- શિક્ષણ કે જેનાથી વિદ્યા, સભ્યતા, ધાર્મિકતા, જિતેન્દ્રિયતા વગેરેમાં પ્રગતિ થાય એને અવિદ્યારૂપી દોષો છૂટે એને શિક્ષણ કહેવાય.
- મનુષ્યો ઈચ્છે છે કે ધર્માત્મા, અધ્યાપક અને ઉપદેશકો પાસેથી વિદ્યા અને સુશિક્ષણ સારી રીતે ગ્રહણ કરીને વિજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ હંમેશા કર્યા કરવું.
- ગૃહસ્થ પુરુષો ઈચ્છે છે કે એવા લોકોનો જ ભોજનની સત્કાર કરવો જે લોકો ભણાવાવનું, ઉપદેશ તેમજ સારાં કાર્યોના પ્રદાન થકી જગતમાં બળ, પરાક્રમ, પશુ, ધન અને વિજ્ઞાનનો વધારો કરે છે.
- સામાન્ય રીતે જ્યારે ત્રણ ઉત્તમ શિક્ષક જેમ કે એક માતા, બીજાપિતા અને ત્રીજા ગુરુ હોય ત્યારે જ મનુષ્યે જ્ઞાની બને છે.
- ગુરુ સન્માનિત થઈને એવી રીતે વિદ્યા અને સુશિક્ષણ પ્રદાન કરે કે જેનાથી તેના આત્માની અંદર સુનિશ્ચિત અર્થ વડે તેનો ઉત્સાહ સતત વધતો રહે.
- વિદ્યાનું ફળ જ એ છે કે વિદ્યાર્થી ઉત્તમ નાગરિક બને, ઉત્તમ દેસસેવક બને, સમાજને, ગૃહસ્થાશ્રમને, દેશને સુશોભિત કરે.
- સાચો શિક્ષક પોતાના વિષયમાં વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ કરાવે છે, તેમાં રસ પેદા કરાવે છે, અને તે વિષય, સ્વતંત્ર સમજવાને સારું તેને લાયક બનાવે છે.

ક્રિયાત્મક સંશોધન

- ઉદ્દેશ્ય: તાલીમ સત્રના અંતે તાલીમાર્થીઓ ક્રિયાત્મક સંશોધન અંગેની પાયાની બાબતોથી માહિતગાર થશે.
- સમય: ૨.૩૦ કલાક
- સામગ્રી: પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન, ચાર્ટ પેપર તથા માર્કર પેન
- પદ્ધતિ: સહભાગી વ્યાખ્યાન, જુથ ચર્ચા, કેસ સ્ટડી
- પ્રક્રિયા: આ સત્ર દરમ્યાન તાલીમકાર તાલીમાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસી ત્યારબાદ ક્રિયાત્મક સંશોધનની પાયાની ભૂમિકા વિષે વિગતવાર પ્રકાશ પાડશે. વિદ્યાર્થી, શાળા, શિક્ષક અને સમાજ સાથેના સંશોધનના જોડાણ અને સંદર્ભોને તાલીમકાર સ્પષ્ટ કરશે. સત્ર દરમ્યાન ખુલ્લા પ્રશ્નો અને ચર્ચાને આમંત્રણ આપશે તથા યોગ્ય ઉદાહરણોના માધ્યમથી તાલીમાર્થીઓને વિશેષ માહિતગાર કરશે.
- તાલીમકારની નોંધ:

ચર્ચા/પ્રશ્નોત્તરી અને સમાપન: સમગ્ર સત્રના અંતે સત્ર મૂલ્યાંકન આધારિત પ્રશ્નો, ક્વીઝ અને ચર્ચા નાં માધ્યમથી સત્રનું સમાપન કરવું.

ક્રિયાત્મક સંશોધન

આપણી આસપાસ જોવા મળતો વિકાસ એ સંશોધનના પરિણામ સ્વરૂપે છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિકાસ માટે સંશોધન આવશ્યક જ નહિ પણ અનિવાર્ય છે. એ જ રીતે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ આ બાબત એટલી જ સાચી છે. શિક્ષણમાં ઉષ્ક્રાંતિ લાવવા માટે વિવિધ પ્રકારના સંશોધનો ઉપકૃત બની શકે છે. અત્રે શિક્ષણમાં ત્વરિત હાથ ધરી શકાય તેવા નાના પાયા પરના શૈક્ષણિક સંશોધન ક્રિયાત્મક સંશોધન વિશે સમજ પ્રાપ્ત કરીએ.

- સંશોધનનો અર્થ અને તેના પ્રકારો
- ક્રિયાત્મક સંશોધનની સંકલ્પના
- ક્રિયાત્મક સંશોધનની અગત્ય
- ક્રિયાત્મક સંશોધનનાં સોપાનો
- ક્રિયાત્મક સંશોધનનો નમૂનો
- ક્રિયાત્મક સંશોધનની મર્યાદાઓ
- ક્રિયાત્મક સંશોધનનાં ક્ષેત્રો

સંશોધનનો અર્થ અને તેના પ્રકારો

સંશોધન માટે અંગ્રજીમાં રિસર્ચ (Research) શબ્દ પ્રયોજાય છે, જેનો અર્થ થાય છે. સુષુપ્ત બાબતો વાસ્તવિકતામાં લાવવા માટે વૈજ્ઞાનિક ઢબે આદરેલા પ્રયત્નો સંશોધન માટે Invention અને Investigation જેવા શબ્દો પણ તેના સ્વરૂપના સંદર્ભમાં પ્રયોજાય છે.

સંશોધનના મુખ્ય બે પ્રકાર છે (૧) મૂળગત અથવા પાયાનું સંશોધન અને (૨) વ્યાવહારિક સંશોધન. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આવા પ્રકારનાં સંશોધનો હાથ ધરાય છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં હાથ ધરાતાં સંશોધનો શૈક્ષણિક સંશોધન તરીકે ઓળખાય છે.

શૈક્ષણિક સંશોધનને પણ ઉપરોક્ત બે પ્રકારોમાં વહેંચી શકાય જેમાં મૂળગત સંશોધન એટલે જેમાં કોઈ નવા જ્ઞાનને, નિયમને કે સિદ્ધાંતને પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે છે. એક નવું સર્જન કરવામાં આવે છે. આવા સંશોધનો શિક્ષણના નિષ્ણાતો જ હાથ ધરી શકે છે.

વ્યાવહારિક સંશોધન એ સંશોધનો બીજો પ્રકાર છે. આવા સંશોધનો કોઈ નિયમ કે સિદ્ધાંતને વ્યવહારમાં અમલીકૃત કરવા માટે હાથ ધરાય છે. તેની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા વિશેષ હોય છે. ક્રિયાત્મક સંશોધન એ એક પ્રકારનું વ્યાવહારિક સંશોધન જ છે.

ક્રિયાત્મક સંશોધનની સંકલ્પના

ક્રિયાત્મક સંશોધનની શરૂઆત છેક બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતથી થયેલી છે. તે વખતે સામાજિક સંબંધોમાં સુધારણા અર્થે તેનો ઉપયોગ થયેલો. સમસ્યાના ઉકેલ માટે ક્રિયાત્મક સંશોધન થતાં હોવાથી મોટા ભાગની શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં તેને સ્થાન મળવા લાગ્યું. Stephen M. Coreyનું નામ પ્રારંભિક તબક્કે ક્રિયાત્મક સંશોધનના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવામાં જાણીતું બન્યું. ધીરે ધીરે ક્રિયાત્મક સંશોધનોનો વ્યાપ શિક્ષણક્ષેત્રે વધવા લાગ્યો. ખાસ કરીને ક્રિયાત્મક સંશોધનો નાના પાયા પરનાં હોવાથી, વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ વિકસાવતાં હોવાથી અને શિક્ષણક્ષેત્રે સુધારણા કરવામાં ઉપયોગી પુરવાર થવાથી ક્રિયાત્મક સંશોધનનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું. આમાં શિક્ષક પોતે જ પોતાની સમસ્યાનો ઉકેલ સંશોધનનો આધાર લઈને મેળવી શકે તે માટે ક્રિયાત્મક સંશોધન ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યું. અહીં ક્રિયાત્મક સંશોધનની સંકલ્પના સ્પષ્ટ થાય તે માટે કેટલાક વિચારકોએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ જોઈએ.

ક્રિયાત્મક સંશોધન એ સમસ્યાના વૈજ્ઞાનિક રીતે અભ્યાસની પ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા વ્યવહારમાં પડેલા શિક્ષક તેના વર્તમાન વ્યવહારની સુધારણા કરવાનો નિર્ણય કરે છે.

- સ્ટીફન એમ.કોરે

ક્રિયાત્મક સંશોધન વ્યક્તિ પોતાના ઉદ્દેશો વધુ અસરકારક રીતે સિદ્ધ કરે તે માટે શિક્ષક પોતાના અધ્યાપનમાં અને વ્યવહારમાં સુધારણા લાવવા માટે હાથ ધરે એવું સંશોધન છે.

- નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ બેઝિક એજ્યુકેશન

ક્રિયાત્મક સંશોધનનો અર્થ વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓમાંથી સ્પષ્ટ રીતે તરી આવતા ક્રિયાત્મક સંશોધનનાં લક્ષણો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

ક્રિયાત્મક સંશોધનનાં લક્ષણો

- તે શિક્ષકો અને આચાર્યોની રોજિંદા કાર્યની ઉદભવતી વ્યક્તિગત સમસ્યાનો ઉકેલ મેળવવા માટે હાથ ધરાય છે.
- તે વૈજ્ઞાનિક ઢબે હાથ ધરાય છે.
- તેનાથી આગળ કાર્ય કરવા માર્ગદર્શન મળે છે.
- તે ઉપચારાત્મક કાર્યના ભાગ સ્વરૂપે હાથ ધરાતું વ્યક્તિગત સંશોધન છે.
- અન્ય શિક્ષકો અને આચાર્યોના સહકારથી તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

- તેના દ્વારા સ્થાનિક સમસ્યાઓના વ્યવહારુ ઉકેલો મેળવાય છે.
 - તે શિક્ષણકાર્યને વધુ અસરકારક બનાવવા અને સુધારણા અર્થે હાથ ધરાય છે.
 - તેનાં પરિણામોને વધુ વ્યાપક સ્વરૂપે લાગુ પાડી શકાતા નથી.
 - તેના આધારે સામાન્ય સિદ્ધાંતો કે નિયમો સ્થાપી શકાતા નથી.
 - તે સમય, શક્તિ અને નાણાંની દૃષ્ટિએ ઓછું ખર્ચાળ છે અને ખાસ નિષ્ણાતોની સલાહ વગર પણ હાથ ધરી શકાય છે.
- ટૂંકમાં ક્રિયાત્મક સંશોધન એ શિક્ષકોનું, શિક્ષકો માટે અને શિક્ષકો દ્વારા હાથ ધરાવતું સંશોધન છે.

ક્રિયાત્મક સંશોધનની અગત્યતા

શિક્ષણ પ્રક્રિયાને અસરકારક બનાવવી એ કોઈ પણ શિક્ષકનું મૂળભૂત કર્તવ્ય છે. શિક્ષણ પ્રક્રિયા અસરકારક ત્યારે જ બને, જ્યારે શિક્ષક શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓને સમસ્યાના સ્વરૂપમાં સ્વીકારે અને તેનો વ્યવહારુ ઉકેલ મેળવવાની દિશામાં પ્રયાસો હાથ ધરે. શિક્ષણપ્રક્રિયાના અંતે હકારાત્મક પરિણામો મેળવવા શિક્ષકને ક્રિયાત્મક સંશોધન ખૂબ જ ઉપકારક બની રહે. નીચેના મુદ્દાઓને આધારે ક્રિયાત્મક સંશોધનની અગત્ય સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે.

- તે વર્ગખંડની, શાળાની અને સંસ્થાની સ્થાનિક અને રોજિંદા કાર્યમાંથી ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં ઉપયોગી બને છે.
- શિક્ષકમાં હકારાત્મક પરિવર્તન લાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.
- તે શિક્ષણપ્રક્રિયાને અસરકારક અને ફળદાયી બનાવે છે.
- તેનાથી શિક્ષકોમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો વિકાસ થાય છે તેમજ સ્વાવલંબી બને છે.
- તે અન્ય સહકાર્યકરો સાથે એકમેકના પૂરક બની સહકારથી કાર્ય કરવાની ટેવ વિકસાવે છે.
- તે શિક્ષકોમાં નાના પાયાનાં સંશોધનો પરથી મોટા પાયા પરનાં સંશોધનો તરફ આગળ વધવાની ભૂમિકા રચી આપે છે.
- ઉપચારાત્મક શિક્ષણકાર્યને સ્થાન મળે છે અને શિક્ષકનો સ્તર ઊંચો લાવી શકાય છે.
- તેનાથી શિક્ષકોમાં સજ્જતા વધે છે, અનાત્મલક્ષીપણું વિકસે છે, સમસ્યા ઉકેલનો અભિગમ, ચિંતન અને સમૂહભાવના તેમજ સહકારની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે.
- શિક્ષણવ્યવહારમાં નાવીન્ય લાવી શકાય છે.

ક્રિયાત્મક સંશોધનના સોપાનો

કોઈપણ કાર્ય પદ્ધતિને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવું હોય તો તે ચોક્કસ સોપાનોમાંજ આગળ વધવી જોઈએ. ક્રિયાત્મક સંશોધનની કાર્ય પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક ઢબે હાથ ધરાય છે માટે તે પણ ચોક્કસ સોપાનોને અનુસરે છે. આ સોપાનો નીચે મુજબ છે.

૧. સમસ્યા – પસંદગી(The problem selection)

૨. સમસ્યા – ક્ષેત્ર (Problem area)
૩. સંભવિત કારણો (Probable reasons for problems)
૪. પાયાની જરૂરી માહિતી એકત્રીકરણ (Base line data collection)
૫. ઉત્કલ્પનાઓ (Hypotheses)
૬. પ્રયોગ કાર્યની રૂપ રેખા (Action plan)
૭. પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન ((Analysis and interpretation)
૮. તારણ અને અનુકાર્ય (conclusions and followup)

(૧) સમસ્યા પસંદગી: ક્રિયાત્મક સંશોધનનું સૌથી પહેલું સોપાન છે સમસ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ શિક્ષક જે સમસ્યા ઉકેલ માટે સંશોધન હાથ ધરે છે, તે સમસ્યા સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. શિક્ષક ધારો કે ભાષાનું શિક્ષણકાર્ય પોતાની રીતે કરતો હોય, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી તેને અપેક્ષા મુજબનો પ્રતિસાદ ન મળે તો તે શિક્ષક માટે સમસ્યા જરૂર બને છે, પરંતુ જો શિક્ષક આ સમસ્યાને નીચે મુજબ શબ્દબદ્ધ કરે વિદ્યાર્થીઓનો ભાષાનો સિદ્ધિ આંક નીચો જોવા મળે છે તો આ સમસ્યા વધુ વ્યાપક બની જાય છે. તેમાં ભાષાના ક્યા પાસામાં વિદ્યાર્થીઓ નબળા જણાય છે તે નક્કી થતું નથી તેથી સમસ્યા વધુ સ્પષ્ટ બને તે રીતે રજૂ કરવી જોઈએ. દા.ત., વિદ્યાર્થીઓ જોડણી ખોટી લકે છે.

(૨) સમસ્યા – ક્ષેત્ર: આપણે જાણીએ છીએ કે શાળાએ શાળાએ ધોરણે ધોરણે અને વિયે વિયે સમસ્યા જુદી જુદી હોઈ શકે. એક શિક્ષકને અનુભવાતી સમસ્યા એ બીજા શિક્ષક માટેની સમસ્યા ન પણ હોઈ શકે. આથી જે સમસ્યા માટે ક્રિયાત્મક સંશોધન હાથ ધરવામાં આવે છે તે કઈ શાળાના કઈ શ્રેણીના ક્યા વર્ગના, ક્યા વિષયની અને ક્યા મુદ્દાને સ્પર્શતી સમસ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ જ્યારે સમસ્યાના વિધાનમાં કરવામાં આવે ત્યારે સમસ્યા – ક્ષેત્ર સ્પષ્ટિ થાય. દા.ત., માનપુર પ્રાથમિક શાળાના શ્રેણી – ૬ના બ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ભાષા શિક્ષણમાં જોડણી ખોટી લકે છે.

(૩) સમસ્યાનાં સંભવિત કારણો: પ્રત્યેક સમસ્યાના ઉદભવ માટેનાં સંભવિત કારણો પણ આગવાં હોય છે. તેથી આ સોપાનમાં જે સમસ્યાના ઉકેલ માટે ક્રિયાત્મક સંશોધન હાથ ધરેલ હોય તે સમસ્યા માટેનાં શક્ય તમામ સંભવિત કારણોની યાદી તૈયાર કરવી પડે છે. આગળના સોપાનમાં દર્શાવેલી સમસ્યાનાં સંભવિત કારણો નીચે મુજબ વિચારી શકાય.

દા.ત.

- વિદ્યાર્થીઓ જોડણી પ્રત્યે પૂરતી ગંભીરતા દાખવતા નથી.
- વિદ્યાર્થીઓ જોડણીને મહત્ત્વ આપતા નથી.
- શિક્ષકો શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન જોડણી પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરતા નથી.
- જોડણી બદલાઈ જવાથી પ્રત્યાયનમાં તફાવત પડી જાય છે. તેની સભાનતા વિદ્યાર્થીઓમાં નથી.
- શાળામાં જોડણીકોશ નથી.
- વિદ્યાર્થીઓને જોડણીકોશનો ઉપયોગ કરવાની રીત આવડતી નથી. વગેરે.

(૪) પાયાની જરૂર માહિતીનું એકત્રીકરણ: આ સોપાનમાં સંશોધન માટે શિક્ષકે ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરી કેટલીક પાયાની માહિતી એકત્રિત કરવી પડે છે. શિક્ષકે વિચારેલાં શક્ય તમામ સંભવિત કારણોના સંદર્ભમાં માહિતી એકત્રિત કરવાની હોય છે. આ માહિતીનાં કારણો તપાસવા માટે, ઉત્કલ્પનાઓ રચવા માટે તેમજ કાર્ય યોજના તૈયાર કરવા માટે આધાર લેવાનો હોય છે. આવી માહિતી મેળવવા માટે શિક્ષકે અન્ય શિક્ષકો કે સંલગ્ન વ્યક્તિઓ સાથે ચર્ચા કરવી પડે છે. પોતાના રોજિંદા કાર્ય દરમિયાન હેતુપૂર્વકનું અવલોકન કરવું પડે છે અને પ્રશ્નોત્તરીનો પણ સહારો લેવો પડે છે. આગળના સોપાનોમાં ઉદાહરણ સ્વરૂપે દર્શાવેલ સમસ્યાના સંદર્ભમાં શિક્ષકે નીચે મુજબ પાયાની માહિતી એકત્રિત કરવી પડે છે.

- વિદ્યાર્થીઓની જોડણી સંબંધી ભૂલોની માહિતી વિદ્યાર્થીઓના લખાણનું અવલોકન કરી મેળવવી જોઈએ.
- જરૂર પડ્યે વર્ગમાં શ્રુતલેખન કરાવીને પણ જોડણીની ચકાસણી કરી શકાય.
- વિદ્યાર્થીઓએ સ્વહસ્તાક્ષરે લખેલી નોટો તપાસવાથી માહિતી મળી શકે.
- વિદ્યાર્થીઓની અગાઉની પરીક્ષાની ઉત્તરવહીઓ જોવાથી પણ માહિતી મેળવી શકાય.
- વિદ્યાર્થીઓની જોડણી સંદર્ભે ભાષાના અન્ય શિક્ષકો સાથે ચર્ચા કરી માહિતી મેળવી શકાય.
- શાળામાં, બજારમાં કે વિદ્યાર્થીઓની પાસે જોડણીકોશ છે કે નહિ, તેની તપાસ કરી શકાય.
- જોડણીકોશ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવાની રીત વિદ્યાર્થીઓને આવડે છે. કે કેમ તે ચકાસવા વિદ્યાર્થીઓને જોડણીકોશનો ઉક્રયોગ કરવો પડે તેવું કાર્ય સોંપી શકાય.

આ રીતે જે - તે સમસ્યાના સંદર્ભમાં શિક્ષક પ્રાપ્ય તમામ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરી પાયાની માહિતી મેળવી તેની નોંધ રાખે જેથી સંશોધનમાં તે મદદરૂપ થઈ શકે.

(૫) ઉત્કલ્પનાઓ: ઉત્કલ્પનાઓ માટે ધારણાઓ કે કલ્પનાઓ જેવા શબ્દો પણ પ્રયોજાય છે. ઉત્કલ્પનાઓ શરતી વિધાન સ્વરૂપ લખવામાં આવે છે. તેમાં સમસ્યા માટે જવાબદાર કારણના નિવારણ અને તેના સંભવિત પરિણામની આગાહી કરવામાં આવે છે. ઉત્કલ્પના રજૂ કરતું વિધાન જો... તો... સ્વરૂપનું હોય છે. આમાં જો પછી સમસ્યાની કારણરૂપ બાબતના ઉકેલ માટેની પ્રવૃત્તિ કે પ્રયુક્તિઓ દર્શાવાય છે અને તો પછી તેના પરિણામની શક્યતા દર્શાવાય છે. આ પ્રકરણમાં ઉદાહરણ સ્વરૂપે દર્શાવેલ સમસ્યાના સંદર્ભમાં જોઈએ તો નીચે જેવી ઉત્કલ્પનાઓ રચી શકાય.

- જો વિદ્યાર્થીઓમાં જોડણી પ્રત્યે ગંભીરતા લાવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ ખોટી જોડણી લખતા અટકશે.
- જો વિદ્યાર્થીઓ તેમના લખાણમાં જોડણીને પૂરું મહત્વ આપે તો તેમની જોડણી ખોટી પડશે નહીં.
- જો શિક્ષક શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન જોડણી પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરશે, તો વિદ્યાર્થીઓની જોડણીની ભૂલો ઘટશે.
- જો શાળામાં જોડણીકોશ વસાવવામાં આવે અને વિદ્યાર્થીઓને તેનો ઉપયોગ કરવાની તક આપવામાં આવે તો જોડણીદોષ ઓછા થાય.
- જો વિદ્યાર્થીઓને જોડણી ભૂલોથી પ્રત્યાયન પર પડતી નકારાત્મક અસર વિશે સભાન કરવામાં આવે તો જોડણીની ભૂલો ઓછી થશે.

આ રીતે જ સમસ્યાના ઉકેલ માટે શિક્ષક ક્રિયાત્મક સંશોધન' હાથ ધરે તેના માટેની ઉત્કલ્પનાઓ રચી એખ પછી એક ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી કરવા સંશોધન યોજના તૈયાર કરી છે, જેની વિગત હવે પછીના સોપાનમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

(ડ) પ્રયોગકાર્યની રુપરેખા: ક્રિયાત્મક સંશોધનનું આ ખૂબ જ મહત્ત્વનું સોપાન છે. શિક્ષક માત્ર ઉત્કલ્પનાઓ રચીને અટકી જાય તો સમસ્યાનો ઉકેલ મેળવી શકાતો નથી, પરંતુ સમસ્યાના ઉકેલ માટે રચેલી ઉત્કલ્પનાઓની ચાક્રણી માટે શું કરશે, તેમાં કેટલો સમય લેશે, ક્યા ક્યા સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરશે વગેરે બાબતોનું આયોજન એ પ્રયોગકાર્યની રુપરેખામાં દર્શાવવામાં આવે છે. પ્રયોગકાર્યનું અમલીકરણ કરવામાં અનુકૂળતા રહે તે હેતુસર નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને રુપરેખા તૈયાર કરવી જોઈએ.

- સમય નિર્ધારણ (કુલ કેટલા દિવસો લાગશે તે)
- શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ, પ્રયુક્તિઓ
- સમયપત્રક
- સ્ત્રોત
- મૂલ્યાંકન

નીચેની સારણીમાં એક નમૂનાની પ્રયોગકાર્યની રુપરેખા તૈયાર કરવામાં આવી છે, જે આ સોપાનને સમજવામાં મદદરૂપ થઈ શકશે. અહીં પણ અગાઉ દર્શાવેલ ઉદાહરણની સમસ્યાને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે.

પ્રયોગકાર્યની રુપરેખાનો નમૂનો

પ્રયોગકાર્યનું અમલીકરણ ૨ માંસ

ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	પ્રયુક્તિ	સ્ત્રોત	સમય	તાસ	મૂલ્યાંકન
૧	લેકનકાર્ય જોડણીની ભીરતા સાથે કરાવવું	અવલોકન માર્ગદર્શન	શિક્ષક	બે સપ્તાહ	કુલ છ તાસ	શ્રુત લેખન
૨	શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન જોડણી પ્રત્યે જાગૃત રહી ધ્યાન દોરવું	માર્ગદર્શન સૂચનાઓ	શિક્ષક	બે સપ્તાહ	કુલ છ તાસ	-
૩	જોડણીકોશની પ્રાપ્તિ	ગ્રંથાલયોનો સંપર્ક અને અનુદાન મેળવવું	ગ્રંથાલય દાતા	બે સપ્તાહ	-	-
૪	જોડણીકોશનો વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ઉપયોગ	અવલોકન માર્ગદર્શન	વિદ્યાર્થી	બે સપ્તાહ	કુલ છ તાસ	નિબંધ લેખન

(૭) પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન: શિક્ષણપ્રક્રિયાની વ્યક્તિમાં થતી અશર અમૂર્ત સ્વરૂપની હોય છે. ખાસ કરીને શિક્ષણની સુધારણા માટે હાથ ધરેલા પ્રયોગની અસર માત્ર નરી આંખે માપી શકાય નહિ. તેથી મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ માટે ઉપયોગમાં લેવાતી તમામ પ્રયુક્તિઓનો આધાર લઈ મૂલ્યાંકન કરવું પડે છે. તેવી જ રીતે આપણે વિદ્યાર્થીઓની જે નબળી બાબતો જે તે, જે કોઈ ઊણપો, ખામીઓ કે ક્ષતિઓ સામાન્ય રીતે જોવા મળતી હોય તે કે પછી શિક્ષણમાં કોઈ પણ વિષયમાં નોંધપાત્ર કચાશ જોવા મળતી હોય તેમાં સુધારો કરવા માટે ક્રિયાત્મક સંશોધન હાથ ધરેલ છે. તેમાં સંશોધનના ભાગરૂપે કરેલા પ્રયોગથી ખરેખર સુધારો થયો છે કે કેમ તે જાણવું જરૂરી છે.

મૂલ્યાંકન માટે ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓની લેખિત સામગ્રી તેમજ અધ્યયન ટેવોનું અવલોકન, વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા થતા મહાવારાનું અવલોકન, વિવિધ પ્રકારની કસોટીઓ વગેરેનો સહારો લેવામાં આવે છે. આના દ્વારા જાણી શકાય કે વિદ્યાર્થીઓના જોડણીદોષ ઘટયા છે કે કેમ? વિદ્યાર્થીઓની અનિયમિતતાની ફરિયાદ દૂર થી કે કેમ? ગણિત વિષયની સંકલ્પનાઓની સમજ સ્પષ્ટ થઈ કે કેમ? વિદ્યાર્થીઓની સક્રિયતામાં વધારો થયો કે કેમ? આમ, મૂલ્યાંકનથી ક્રિયાત્મક સંશોધનની સફળતાનો સાચો ખ્યાલ આવે છે, જેની સંશોધક નોંધ સ્વરૂપે રજૂઆત કરી શકે છે.

(૮) તારણ અને અનુકાર્ય: તારણ, પરિણામ અને અનુકાર્ય એ ક્રિયાત્મક સંશોધનનાં અગત્યનાં અંગ છે. સમગ્ર પ્રયોગના અંતે સંશોધકને કેટલા અંશે સફળતા મળી છે તેનું મૂલ્યાંકનના આધારે તારણ આપી

શકાય છે. કેવું પરિણામ પ્રાપ્ત થયું તે દર્શાવી શકાય છે. આ પરિણામને ધ્યાને રાખતાં હવે પછી શિક્ષકે પોતાના કાર્યમાં કેવી રીતે આગળ વધવું, શું-શું અનુકાર્ય કરવું તે નક્કી કરી શકાય. અનુકાર્ય એ ક્રિયાત્મક સંશોધનનું હાર્દ છે. અનુકાર્ય વગર કોઈ પણ કાર્યક્રમની અસરને સામાન્ય સ્વરૂપ આપી શકાતું નથી, પરંતુ અનુકાર્યથી આ અસરને કાયમી બનાવી શકાય છે.

આમ, ક્રિયાત્મક સંશોધન હાથ ધરનાર શિક્ષકે ઉપરોક્ત આઠ સોપાનો મુજબ આગળ વધવાનું હોય છે. આમ કરવામાં આવે તો જ તેને વૈજ્ઞાનિક ઢબે-અનાત્મલક્ષી રીતે કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાત કે પૂર્વગ્રહ વગર ઠોસ પ્રયાસો વડે સમસ્યાનો ઉકેલ મેળવેલો ગણાશે.

ક્રિયાત્મક સંશોધનનો નમૂનો

ક્રિયાત્મક સંશોધનનાં સોપાનોને સમજવા માટે પ્રત્યેક સોપાનની સમજૂતી સાથે એક ઉદાહરણ દર્શાવેલ છે. તેમ છતાં ઉપરોક્ત પ્રત્યેક સોપાનને સળંગ સ્વરૂપે સમજવા એક નમૂના રૂપ ક્રિયાત્મક સંશોધનનો નમૂનો રજૂ કરેલ છે જે નીચે મુજબ છે.

સમસ્યા:

લખતર તાલુકાના રામપુરા ગામની શાળા ધોરણ ૬ બના વિદ્યાર્થીઓ ભૂગોળ શિક્ષણમાં નકશાપૂર્તિ કરી શકતા નથી.

સમસ્યા ક્ષેત્ર:

શાળા - લખતર તાલુકાની રામપુરા પ્રાથમિક શાળા

ધોરણ - ૬ (છ)

વર્ગ - બ

વિષય - ભૂગોળ

મુદ્દો - નકશાપૂર્તિ

સમસ્યાનાં સંભવિત કારણો:

(૧) માત્ર કથન પદ્ધતિથી અધ્યાપન

(૨) શૈક્ષણિક સાધન તરીકે નકશાના ઉપયોગનો અભાવ

- (૩) નકશાપૂર્તિ માટેના મહાવરાની તકનો અભાવ
- (૪) નકશામાં વપરાતાં વિવિધ ચિન્હોની સમજ આપવા બાબતે ઉદાસીનતા
- (૫) નકશાપોથી કે એટલાસના ઉપયોગનો અભાવ
- (૬) વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ - દરમિયાન નકશાકાર્યનો અનુભવ પૂરો પાડવાનો અભાવ

પાયાની જરૂરી માહિતી:

પાયાની જરૂરી માહિતી એકત્ર કરવા માટે નીચેના જેવા સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરી માહિતી મેળવશે.

- (૧) સમાજવિદ્યા વિષયના અન્ય શિક્ષક સાથે ચર્ચા
- (૨) શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રશ્નોત્તરી
- (૩) શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન નકશા અંગેની ચર્ચામાં વિદ્યાર્થીઓની સહભાગિતા અને સક્રિયતાનું અવલોકન
- (૪) નકશામાં વપરાતાં ચિન્હો અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા
- (૫) નકશાપોથી કે એટલાસ વિદ્યાર્થીઓ પાસે છે કે નહિ તેની ચકાસણી
- (૬) પ્રવાસ દરમિયાન નકશાકાર્યની બાબતમાં વિદ્યાર્થીઓની ઉત્સુકતાનું અવલોકન

ઉત્કલ્પનાઓ:

સમસ્યાના સંદર્ભમાં શિક્ષક નીચે જેવી ઉત્કલ્પનાઓ બાંધશે.

- (૧) જો શિક્ષક માત્ર કથનના બદલે કા.પા. પર રેખાચિત્રો અને ચિન્હોની આકૃતિઓ દોરીને નકશા વિશે સમજાવે તો વિદ્યાર્થીઓ નકશાપૂર્તિ કરી શકે.
- (૨) જો શિક્ષક રેખાંકિન નકશા પર પ્રત્યક્ષ રીતે વિદ્યાર્થીઓને નકશાપૂર્તિ માટે તક આપે અને જરૂરી માર્ગદર્શન આપે તો વિદ્યાર્થીઓ નકશાપૂર્તિ માટે સક્ષમ બને.
- (૩) જો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ દરમિયાન નકશાજ્ઞાન આપે તો વિદ્યાર્થીઓને નકશાપૂર્તિ કરવામાં સરળતા પડે.

- (૪) જો શિક્ષક શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન શૈક્ષણિક સાધન તરીકે નકશાનો ઉપયોગ કરે તો વિદ્યાર્થીઓની નકશાપૂર્તિ અંગેની સમજ વધુ સ્પષ્ટ બને.
- (૫) જો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને નકશાપોથી કે એટલાસ વસાવવા અને ઉપયોગ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે તો વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી નકશાપૂર્તિ કરી શકે.

પ્રયોગકાર્યની રૂપરેખા

પ્રયોગકાર્ય અલમીકરણ રમાસ

ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	પ્રયુક્તિ	સ્ત્રોત	સમય	તાસ	મૂલ્યાંકન
૧	અન્ય શિક્ષકો સાથે મુલાકાત યાચ્યા	મુલાકાત	શિક્ષક	એક સપ્તાહ	દરરોજ એખ તાસ	પૂર્વ કસોટી
૨	નકશાપૂર્તિનો મહાવરો	માર્ગદર્શન	શિક્ષક	ત્રણ સપ્તાહ	દરરોજ એક તાસ	
૩	નકશાપોથી એટલાસનો ઉપયોગ	અવલોકન	વિદ્યાર્થી નકશાપોથી એટલાસ	એક સપ્તાહ	દરરોજ એક તાસ	નકશા પૂર્તિનો મહાવરો
૪	ભૌગોલિક સ્થળ મુલાકાત	માર્ગદર્શન	વિદ્યાર્થી	એક સપ્તાહ	-	અવલોકન
૫	રેખાંકિત નકશામાં સ્થળ નિર્દેશ	અવલોકન	વિદ્યાર્થી	બે સપ્તાહ	સપ્તાહમાં બે તાસ	રેખાંકિત નકશામાં પૂરતી ઉત્તર કસોટી

પ્રયોગકાર્યમાં પ્રયોજેલી પ્રયુક્તિઓષ પ્રવૃત્તિઓ કે પદ્ધતિઓ પૈકી અસરકારક હોય તેને ચાલુ રાખી શકાય, જરૂરી જણાય તેમાં ફેરફાર પણ કરી શકાય અને નવી ઉમેરી પણ શકાય. અહીં અસરકારકતા અને સમસ્યાનો ઉકેલ કેન્દ્ર સ્થાને છે તે યાદ રાખવું જરૂરી છે.

મૂલ્યાંકન

મૂલ્યાંકનમાં ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ નકશાપૂરણી કરી સક્ષમ બન્યા કે કેમ? એટલાસનો ઉપયોગ કરતા થયા? વર્ગશિક્ષણ કાર્ય દરમિયાન નકશાના પ્રત્યેક ઉપયોગથી કોઈ ફેર પડ્યો કે કેમ? વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવી શકાય છે. મૂલ્યાંકનના આધારે તારણો, પરિણામો અને અનુકાર્ય કેવી રીતે કરવું તે નક્કી કરી શકાય છે.

તારણો, પરિણામો અને અનુકાર્ય

પ્રયોગકાર્યને અંતે ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી કર્યા બાદ મૂલ્યાંકન દ્વારા મેળવેલ માહિતીના આધારે તારણો આપી શકાય છે અને સમગ્ર પ્રયોગકાર્ય દરમિયાન આવેલા તારણોને આધારે અનુકાર્ય કેવી રીતે કરવું તેની દિશા સ્પષ્ટ બને છે.

ક્રિયાત્મક સંશોધનની મર્યાદાઓ

આપણે જોયું કે ક્રિયાત્મક સંશોધન એ વ્યવહારું સંશોધન છે. તેમાંથી સ્થાનિક કક્ષાએ ઉદભવતી સમસ્યાઓ ઉકેલી શકાય છે. શિક્ષણની સુધારણા માટે તે અતિ ઉપયોગી સંશોધન છે તેમ છતાં તેની કેટલીક મર્યાદાઓ છે જે નીચે મુજબ છે.

- (૧) આ પ્રકારના સંશોધનોથી સ્થાનિક સમસ્યા ઉકેલી શકાય છે, પરંતુ તેના પરિણામોનું સામાન્યીકરણ કરી મોટા વ્યાપ વિશ્વને લાગુ પાડી શકાતા નથી.
- (૨) આ સંશોધનો મર્યાદિત ગુણવત્તાવાળા હોય છે.
- (૩) સામાન્ય શિક્ષક પાસે આવાં સંશોધનો હાથ ધરવાની સૂઝનો અભાવ હોય છે તેથી તેઓ સંશોધન પ્રત્યે ઉદાસીનતા દાખવે છે.
- (૪) આ પ્રકારના સંશોધનો સમસ્યા - ઉકેલની પ્રાથમિક તપાસ માટે જ ઉપયોગી હોય છે.
- (૫) આ સંશોધન દ્વારા એક શિક્ષકને મળેલ સમસ્યાનો ઉકેલ અન્ય શિક્ષકને હંમેશાં કામ લાગશે જ તેમ કહી શકાય નહિ.

ટુંકમાં સામાન્ય નિયમો કે સિદ્ધાંતો સ્થાપવામાં આવા પ્રકારનાં સંશોધનો ખાસ ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી.

ક્રિયાત્મક સંશોધનનાં સૂચિત ક્ષેત્રોની યાદી

સ્થાનિક સમસ્યાના ઉકેલના સંદર્ભમાં નીચે જેવાં ક્ષેત્રોમાં ક્રિયાત્મક સંશોધનો હાથ ધરી શકાય.

- (૧) વિદ્યાર્થીઓના વિવિધ વિષયના જ્ઞાનમાં સમજ કે કૌશલ્યના વિકાસમાં કચાશ દૂર કરવી
- (૨) વિદ્યાર્થીઓની અનિયમિતતા, શિસ્ત, ગૃહકાર્યની ઊણપ વગેરેની સમસ્યા
- (૩) વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ પ્રત્યેનાં રસ, રુચિ, વલણ અને પ્રેરણા કે ઉત્સાહના અભાવને લગતી સમસ્યા ઉકેલવી.
- (૪) આચાર્ય તરીકે શાળાના શિક્ષકોના ઉત્સાહ, પૂર્વ તૈયારીનો અભાવ, પારસ્પરિક સંઘર્ષ કે અનુકૂળનનો અભાવ વગેરે સમસ્યા દૂર કરવી.
- (૫) શિક્ષણની પદ્ધતિઓ, ઉપકરણોમાં સુધારણા કરવી કે નવી નવી પદ્ધતિઓ વિકસાવવી.

બાળ મનોવિજ્ઞાન

- ઉદ્દેશ્ય: તાલીમ સત્રના અંતે તાલીમાર્થીઓ શિક્ષણમાં બાળ મનોવિજ્ઞાનની ભૂમિકાથી માહિતગાર થશે.
- સમય: ૧.૦૦ કલાક
- સામગ્રી: પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન, ચાર્ટ પેપર તથા માર્કર પેન
- પદ્ધતિ: સહભાગી વ્યાખ્યાન,
- પ્રક્રિયા: આ સત્ર દરમ્યાન તાલીમકાર તાલીમાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસી ત્યારબાદ બાળ મનોવિજ્ઞાનની પાયાની ભૂમિકા વિષે વિગતવાર પ્રકાશ પાડશે. વિદ્યાર્થી, શાળા, શિક્ષક અને સમાજ સાથેના બાળ મનોવિજ્ઞાનના જોડાણ અને સંદર્ભોને તાલીમકાર સ્પષ્ટ કરશે. સત્ર દરમ્યાન ખુલ્લા પ્રશ્નો અને ચર્ચાને આમંત્રણ આપશે તથા યોગ્ય ઉદાહરણોના માધ્યમથી તાલીમાર્થીઓને વિશેષ માહિતગાર કરશે.
- તાલીમકારની નોંધ:

ચર્ચા/પ્રશ્નોત્તરી અને સમાપન: સમગ્ર સત્રના અંતે સત્ર મૂલ્યાંકન આધારિત પ્રશ્નો, ક્વીઝ અને ચર્ચા નાં માધ્યમથી સત્રનું સમાપન કરવું.

બાળ મનોવિજ્ઞાન

બાળકો સાથેના વ્યવહારમાં આટલું જરૂર કરીએ

- બાળકના વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કરીએ.
- બાળકને સમાન આપીએ.
- આપણાં ચહેરા પર પ્રસન્નતા અને હાસ્ય રાખીએ.
- દરેક બાળક વિશિષ્ટ છે એવું સમજીએ અને એની અનુભૂતિ દરેક બાળકને પણ થાય તેવો વ્યવહાર કરીએ.
- પ્રોત્સાહક શબ્દોનો ઉપયોગ ઉદારતાથી કરીએ.
- બાળકોને અભિવ્યક્તિની તક આપીએ.
- બાળકોની ખૂબી-ખામી સમજીએ અને ખૂબીઓને / સિદ્ધિઓને જાહેરમાં બિરદાવીએ. ખામીઓના મૂળમાં પહોંચી તેને વ્યક્તિગત રીતે સમજીને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરીએ.
- જે બાળક જે રીતે શીખે તે રીતે શીખવીએ.
- બાળક શીખવામાં વધુ કે ઓછો સમય લઈ શકે તે સ્વીકારીએ.
- વધુ સમયની જરૂરિયાત વાળા બાળકને શીખવામાં વધુ સમય આપીએ.

બાળકો સાથેના વ્યવહારમાં આટલું તો ન કરીએ.

- બાળકોને શારીરિક કે માનસિક શિક્ષા ક્યારેય ન કરીએ.
- બાળક સાથે ભેદભાવયુક્ત વ્યવહાર ન કરીએ.
- બાળકની ઉણપો કે ક્ષતિને જાહેરમાં ખુલ્લી ન કરીએ. આખા વર્ગ સમક્ષ એને હાંસી પાત્ર ન બનાવીએ.
- બાળકના પ્રશ્નોને ટાળવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ.
- બાળકનું સ્વમાન ધવાય તેવા શબ્દો પ્રયોગો અને વ્યવહાર ટાળીએ.
- બાળકના સામાજિક પરિવેશ, જ્ઞાતિ, વાલીઓનો વ્યવસાય, આર્થિક સગવડો કે વાલીઓની નિરક્ષરતા વગેરેનો ઉલ્લેખ કરીને બાળકોને ક્યારેય અપમાનિત ન કરીએ.

N.C.F – 2005 DF\AF/SMGL XLBJF vXLBJJFGL TYF HLJGD}I MGF IJSF; DF8GL IGdGI, IBT AFATM
NXFJJFDF\VFJL KP

- 5}I § AF/S DCtJ5}Kp
- 5}I § AF/SGL XLBJFGL 5MTFGL UIT CMI KP
- 5}I § AF/SG\5MTFG\; TZ CMI KP
- ZRGJFN VG\; FZ AF/S 5MTFGF 7FGG\IGDF'6 HFT[SZ[KP
- 7FGG[XF/F ACfZGF JTFJZ6 ; FY[HMOJ}P
- UMB65ÎLJF/L 5ZL1FFGMtI FU SZJMP
- DF+ 5F9I p&TS VFWFIZT GIC 56 ahiY) VFU/ H> XS[TJL TS VF5[
- V}M VeIF; SP v 5F9I SP
- 5ZL1FF5wWITG\JWFZ[, RL, L AGFJJLP
- vgKØ (SxNn[Jvn siYlj i}v&
- XLBJFGL 5}S| F ; FY[7FG
- AF/S 7FGGL ZRGF SZ[K[TGMp5EIMSTF GYLP
- IJQFI M}JrR\; \$, G :YFI5T SZJ}S[H}YL IJnFYL"; DU\ 7FGGMVFGN
D\JL XSP
- AF/S}EL IX1F6 CMI P
- AF/SGL ; IS| EFULNEZL CMI VG[VGF jI ISTtJGM: JLSFZ YFI P
- AF/SMV}JF JTFJZ6DF\E6L XS[K[S[H}DfT}DG[, FU[K[S[T}DG[DCtJ5}U6JFDF\VFJ[KP

kiN an[kvi>C[aipNi>biLki?

VF56L N]GI F DCN\X[DMBFVMDf8GL K# AF/SMDF8GL GICP AF/SMG[IGI + 6DA ZFBJF DF8[VF N]GI FV[HFTHFTGL jI J:YF SZL K# H[VF56L JFTRLT VG[jI JCFZDA JFZJFZ HMJF D/[K# VFH[56 VF56L XF/FDA\SB, LS WFZ6FVMGHZ[R-[K[H]L S[v

- KMSZFA TM DMB[EFU[AUO[, F\H CM V[, MSMG[; WFZJF DF8[XF/FDA\ DMS, JFDA VFJ[KP
- KMSZF 5Z ; TT GHZ G ZFBLV[TMT[AUOL H HFI P
- KMSZFMG[XLBJJF DF8[SOS IX:T , FNJL H HM VP
- JUDFA KMSZFM VNZM\NZ H[JFTRLT SZ[K[TI TDGF XLBJJFA ; FYL DMB[IJWG KP

AF/SM IJXGL VF56L IJRFZ6F H VF56F SFI "VG[jI JCFZG[5]EFIJT SZ[KP DMBFMG[H[SFD SZJ]G UD[T[SFD AF/SMG[SZJFGL DHF VFJ[KP AF/SMX]IJRFZLG[X] X]GJ]SZ[K[TGL GMM VF56[ZFBJL HM VP

AF/SM5MTFGF SFDG[5NIXT SZJFGL . rKF WZEF[K[

AF/SM 5MTFGL pDZ VG[7FG SZTFA\YMDFA JWfZ[VFU/ K[T]J]ATEJJFGL SMXX SZTFA\CM K[VG[TDGF SFDGF JBF6 SZJFYL T[M]BA BX YFI K[VFGMVY"V[S[IX1FS] **AF/SMG[:JTV+TFYL SFD SZJFGL VG[AM, JFGL TS VF5JL HM VP T[M]GL JFT ; FE/JL HM V[VG[TDGF 5]I] SFDGL 5X] F SZJL HM VP** VFD4 AF/SMG[T]M]GF IJRFZM5]U8 SZJF NM56 TDFZF IJRFZMTDGF 5Z , FNXMGICP

AF/SMDF AF/56GF JOFMDFA XLBJFGL 1FDTF JWfZ[CM KP X~VFTGF ; FT VF9 JOFMDFA TM T[M]M 3Z4 5IZJFZ4 ID+D0/ VG[5IF]Z6DFYL 36]JW#36L h05YL XLBL , [TFA\CM KP T[M]M 5K5ZK SZTFA\SZTFA VG[VG]EJMDFYL 5MTFGL ZLT[XLBL , [TFA\CM KP VF ZLT[T[M]M 5MTFGF HGF 7FG ; FY[GJL HF6SFZL HMDTFA\ZC[KP X~VFTGF VF JOFM NZdIFG XLB[] ; 3/]T[M]MGF DUHDA, FAF ; DI ;]WL VIST Y. HFI KP AF/SMGL BMBL 8]JM ã108SM6 VG[:JEFJDA\OZOFZ SZL XSFI 56 V[V3ZL JFT KP

AF/S SMZL :, ß GYL

Sß, FS IJRFZSMV[SñF]K[S]AF/S SMZL :, ß K[S] BF, L 3OM KP V[: , ß S[30FG IX1FS[5MTFGF 7FG VG[VG]EJYL EZJFGM KP VF DfgI TF AN, JFGL H-Z KPSFZ6 S[VF56[VU] GYL . rKTF S[AWF AF/SMG[Vß H ALAFDA -F/JFDA VFJP AF/SMGL XLBJFGL 1FDTF HJNL HJNL CMI K[VG[T]MG[SM Vß ; LDFDAAFWJF 56 D]S[CMI KP

KrKr ti[biLk ak kmLi[CiD C[j h[ankL vitivrN aipvimi>aiv[ti[t[Avt#i r)t[(vks[C[a[TI [VF56]SFD TMAF/SMG[XLBJF DF8GL TS VG[VG]S Y JFTEJZ6 5Z] 5FOJFG]K[VF56[VU] 5IZI:YIT VG[VG]EJM 5Z] 5FOLV[H]GL DNNYL T]MM 5MTFGM IJ` JF; JWFZJF DF8]; 1FD AGP

AF/SMG[DMBFVMGF VG]SZ6DFYL XLBJFG]UDT]CMI K[Sß, IS AFATM T]MM HFT[VG]EJ SZLG[VG[Vß ALHF ; FY[JFTMSZLG[56 XLBL , [TF CMI KPAF/S H]FYL SX]H G XLBL XS[T]UL SM RLH S[5IZI:YIT CMTL H GYL T]YL V]DG[TM 5IZI:YIT VG[TS 5Z] 5FOJL HM VP

AF/SMV]SWFZF56FYL SBF/[K]

AF/SMG[GJL GJL RLHM HF6JFGL TLJ] pt; ßTF CMI KPT]MM H[S\ HM[TG[; DHJFGM 5]tG SZ[KP H[SFD]T]DG[DHF VFJ[T]YFSIF JUZ S, FSM;]L SZTF ZC[KP V]DG[J]JwI 5; N KP V]SWFZF56FYL T]MM TZT SBF/L HFI KP AF/SMD, To IH7F;]CMI KP T]MM CD]F S\ S G[S\ XLBJF VG[SZJF Tt5Z CMI K[VG[S]UL ZLT[XLBJ]V[56 T]MM XMWL SF-T]F CMI KP **AF/SMSM 56 J:T]GM ; DF]G] VY"**, [TF GYL SFZ6 S[T]MM S<5GFXL, CMI KP ALHFG[RL]JJF VG[HMS6]HMDL SF-JF4 ZDTMGF IGI DM AGEJ]F4 H~IZI FT 5DF6[T]D]OZ]OFZ SZJF V[AW]T]MM SZT]F H ZC[KP

AF/SMdHFT] 36]XLB[KP

GFGF ; D]C]M]F ID+M ; FY[S\ G[S\ 5U] ; SZT]F SZT]F AF/SM XLBT]F ZC[KP ; **D]C]M]F T]M]G] XLBJFGL h05 56 J]M] KP** T]MM ALHFGF VG[BF; SZLG[DMBFV]MGL XLBJJFGL ZLTMG[AN, [5MTFGL ZLTM XMWL SF-[KP ; DFH ZRGFGL H]D H AF/SM 56 5MTFGL 8M/LV]MHDFJLG[ZDTUDT]D]F Vß ALHF ; FY[C/LD/LG[XLBT]F ZC[KP

; FTYL VIUI FZ JOFGL pDZGF]AF/SMSM IS] F VG[T]GL V; Z JrR]GM ;]AW XMWL XS[K[38GF Ag]F AFN 56 T]MM RRF4 ;]FN SZT]F ZC[K[VG[N]X N]GI FGL HF6SFZLG] IJ` ,]F6 SZT]F ZC[K[DMBFV]MGL JFTMD]F T]MM 56 S]NL 5O[KP ZDL4 ZBOLG[5FKF]VF]IF 5KL NZß AF/S 5F; [SC]JF DF8[S\ G[S\ GJL JFT T]M CMI H KP

AF/SMGF HUTDASX]H V3Z]GYL

36LJFZ VF56G[VU], FU[K[S[SB, FS SFD AF/SG[V3ZF50XP 5ZT]AF/SMDF8[
36LAWL AFATM; Z/ CM KP 5FR J0FG]AF/S E, [IJDfG G p0FOL XS[56 Sd%l BZ TM
XLBL H HFI KP *VF56/J:T]VGf IZ AF/SG/-I/JFG]AN, [AF/SG/VGf-5 J:T]M*
5U; VMVG[VGEJM5ZA5FOJAHM VP VFD SZJFYL T]M S8F/X[GIC VG[TDGL
XLBJFGL 1FDTFDAJWFZMYXP

AF/SMGF DGDA5}UÇ G ZM5LVP

; FZF AF/SM VG[BZFA AF/SM V]L IJEFJGF DMBFVNGF DGGL 5NFX KP AF/SGF
DGDA VF JFT TDGL SD/L JIYL H GFBJFDA VFJ[K[VG[; DI HTFAF/SMGF DGDA
5}UÇ 3Z SZL HFI K[HPFYL ACFZ GLS/J] AF/S DF8[SI9G AGL HFI KP VFJL
BTZGFS WFZ6FVNGMVF56[tI FU SZJMHM VP

5}I} AF/S VGgI K[

V} AF/SGL VgI ; FY[; ZBFD6L SZJFYL TDGM IJSF; ZWFI KP *NZB AF/SGI*
5MTFGL BAI CM KP T]SMF5 SM G]5/TIAA CM XS[GICP V, A;4 AF/S VDS VX[
VgI SM GF H]I, FU[BZ}

; FRL JFT TM V[K[S[AF/SMDF; CH ZLT[H; HGXL, TF VG[:JT+ IJRFZ6FGL
1FDTFVM K}FI[, L CM K[HM AF/SG[:JT+ ZLT[SFD SZJFGL TS VF5JFDA VFJ[TM V[
5MTFGL S<5GFXL, TF VG[IH7F; FYL GJ]GJ} GJL GJL ZLT[XLBJF DFOXP VF ZLT[
T]MGL VGgI TFGM:JLSFZ VG[IJSF; Y. XS[KP

AF/SMG[VY5}5U; VMVF5LVP

AF/S 50SFZI}T I:YITDA JW] XLB[K[T]L T[IX1FS[JUGF JFTFJZ6 VG[
JU}I JCFZMDFAF/SM; D1F 50SFZMZH}SZJF HM VP

AF/SMGL VIEZ]R4 S]C, 4 VFSO} VG[pt; }TF 5Z 'yin VF5J] HM VP
AF/SMGL VGEJDA pTZJFGL 5âITG[T]MGL XLBJFGL ISI F; FY[HMDL N]L HM VP VF
ZLT[AF/SGF; CH:JFEFIJS IJSF; DA; CFI TF Y. XS[KP DCÀJGL JFT V[K[S[VF56[
H[S] 4 H[SM ZLT[SZLV[KLV[TDfYL AF/S S] G[S]; }T 5SO[KP VF56[HMSM GFGL
JFT 56 R}L H. V[TMAF/SGF XLBJFDAD}S[, L 50[KP

બાળકોને સમજીએ, કેળવીએ અને વિકસાવીએ.....

- શિક્ષક માટે બાળ મનોવિજ્ઞાનના પાયાના સિદ્ધાંતોને સમજવા ખૂબ જ જરૂરી છે.
- શિક્ષકના પ્રેરણાત્મક અને ટીકાત્મક વિધાનોની બાળકો પર ઘેરી અસર થતી હોય છે.
- સત્રની શરૂઆતમાં એક મહિનો બાળકોને કોઈ પણ પ્રકારના આગોતરા મનોવલણ વિના પારદરસક રીતે સમજી અને પછી તેમની સાથે શૈક્ષણિક કાર્યમાં શરૂઆત કરવી.
- બાળકોનો નો બિનશરતી સ્વીકાર કરવો.
- દરેક બાળક અનન્ય છે. તેની શીખવાની પદ્ધતિને સન્માન આપીએ.
- આપની અવલોકન શક્તિ દ્વારા બાળકોના વર્તનો બાબતે સતત જાગૃત અને સતર્ક રહીએ.
- શિક્ષક ઉપરાંત બાળકોના કાઉન્સેલર તરીકે પણ વર્તીએ.
- વર્ગ વ્યવહાર અને વર્ગખંડ માં **SPACE MANAGEMENT** માટે સજાગ રહીએ.
- બાળકોને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો.
- શિસ્તની સમાન વ્યાખ્યા માટે મથામણ કરીએ.
- વાલી સાથે પ્રત્યાયન દરમ્યાન બાળકની સતત ટીકા ના કરતાં પ્રોત્સાહન પણ આપીએ.
- **PEER LEARNING** ને સમજીએ અને વર્ગમાં અપનાવીએ.
- પરીક્ષા બાબતે હળવાશ સર્જીએ દબાણ નહીં.
- બાળકો સાથે હિંસાત્મક વર્તન ક્યારેય નહીં.
- ડીસ્ટેક્સીક બાળકો પ્રત્યે હુંફ અને પ્રેમનું વાતાવરણ ખાસ સર્જીએ.
- શિક્ષણમાં શ્રદ્ધા, પ્રેરણા અને સહાનુભૂતિની ભૂમિકાને સમજીએ અને અપનાવીએ.
- અનુભવ આધારિત શિક્ષણ થી બાળકો ઝડપથી શીખે છે.
- શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં પ્રેરણાના મહત્વને ક્યારેય ઓછું ના આંકીએ.
- પ્રત્યેક બાળક સાથે સમાનતા, સન્માન અને આદરથી વર્તીએ.

Physically challenged બાલકોનું શિક્ષણ

- ઉદ્દેશ્ય: તાલીમ સત્રના અંતે તાલીમાર્થીઓ ફિઝિકલી ચેલેન્જડ બાલકોના શિક્ષણ અંગેની મુખ્ય બાબતોથી માહિતગાર થશે.
- સમય: ૧.૦૦ કલાક
- સામગ્રી: પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન, ચાર્ટ પેપર તથા માર્કર પેન
- પદ્ધતિ: સહભાગી વ્યાખ્યાન,
- પ્રક્રિયા: આ સત્ર દરમ્યાન તાલીમકાર તાલીમાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસી ત્યારબાદ ફિઝિકલી ચેલેન્જડ બાલકોના શિક્ષણ વિષે વિગતવાર પ્રકાશ પાડશે. સત્ર દરમ્યાન ખુલ્લા પ્રશ્નો અને ચર્ચાને આમંત્રણ આપશે તથા યોગ્ય ઉદાહરણોના માધ્યમથી તાલીમાર્થીઓને વિશેષ માહિતગાર કરશે.
- તાલીમકારની નોંધ:

ચર્ચા/પ્રશ્નોત્તરી અને સમાપન: સમગ્ર સત્રના અંતે સત્ર મૂલ્યાંકન આધારિત પ્રશ્નો, ક્વીઝ અને ચર્ચા નાં માધ્યમથી સત્રનું સમાપન કરવું.

Learning Styles and Learning Disabilities

What is Learning Disability???

- 3-6% of the student population has LD.
- Academic, intellectual, social and emotional behavior indicates LD.
- LD child has usually potential intellectual ability.
- Most of LD children have average intelligence.
- LD children have history of low academic performance.

Learning Process...

- Involves,
 - Receiving information
 - Organizing
 - Giving meaning to information
 - Expressing it in some way

Learning disabilities is that subtle neurological disabilities contribute to some breakdown in this process and consequently difficulties in learning

Definition of Learning Disability

- Average or Above average intelligence
- Normal vision and hearing
- No primary emotional problems to interfere with learning
- Unable to perform academically on par with intellectual potential
- Problems with attention, perception, memory or thinking
- Unable to do grade level work in reading, writing, spelling and maths

Behavioral Criteria to Identify LD children

- Variability in performance: Basic reading skills, reading comprehension, mathematic calculation, written expression and oral expression, listening comprehension
- Attention problems:
Inability to concentrate, distractibility, and attention to irrelevant details

Behavioral Criteria to Identify LD children

- Organization Problems

Poor organization of

- information,
- school material as notes, homework ,
- productive use of time

- Perceptual Problems

Confused by words, numbers that look or sound alike, trouble in differentiating similar sounds

Behavioral Criteria to Identify LD children

- Memory Problems

Retrieving information or concepts, short memory, sequential memory, long term memory

- Language deficits – Listening, Speaking & Vocabulary
- Poor Motor Abilities

Instructional Considerations

- Modification of educational material
- Shorter but more frequent assignment
- Ensuring the feeling of accomplishment
- The child's desk should be free from other unnecessary material
- Provide immediate feedback

Learning styles

- All senses are used to learn
- Tend to use/favour one sense over other
- This natural preference dictates how we learn best?
- By looking, listening, moving
- This preference helps in shaping our attitude towards the whole learning process

All children can learn...

But they learn differently...

- Visual - Lookers
- Auditory - Listeners &
- Kinesthetic - Movers
- There is no right or wrong way to learn...
- The skills that allow us to follow direction, visualize, pronounce, remember and reproduce

Characteristics of Lookers

- Rely on sense of sight when absorbing information
- Naturally drawn to sights of familiar objects
- Quickly remember visual cues like motion, color, shape and size
- Excellent eye-hand coordination
- Most lookers excel at all fine motor activities
- Needs to work at developing their language ability, social skills and full-body coordination
- Easily distracted in lecture with no visual aids
- Overwhelmed with intense visuals accompanied by lecture
- Benefit from using charts, maps, notes, and flash cards when studying

Characteristics of Listeners

- Have preference for sounds and words over information taken in by either sight or touch
- Tend to be early talkers
- Possess very elaborate vocabularies
- Easily soothed by music and familiar voices
- Delight in imitating sounds
- Can absorb a lecture with little effort
- May not need careful notes to learn.
- Often avoid eye contact in order to concentrate
- May read aloud to themselves
- Like background music when they study

Characteristics of Movers

- Prefers hands-on learning through both touch and movement
- Usually restless, wiggly infants
- Soothed most easily by rocking and cuddling
- Early crawlers and walkers
- Taking more physical risks than other children
- Role-playing can help them learn and remember important ideas

- Knowing learning style of your students(both you and your students' strengths and weaknesses,) can help you teach more effectively.

Build Strengths across the Learning Styles

- Make the best use of your students' learning style.
- Work harder in skills that don't come easily to your students.
- Be flexible and adaptable, try new things and new ways.
- Do not let your learning style affect adversely on your students

અસરકારક વર્ગવ્યવહાર

- ઉદ્દેશ્ય: તાલીમ સત્રના અંતે તાલીમાર્થીઓ અસરકારક વર્ગવ્યવહારની લાક્ષણિકતાઓથી માહિતગાર થશે.
- સમય: ૨.૦૦ કલાક
- સામગ્રી: પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન, ચાર્ટ પેપર તથા માર્કર પેન
- પદ્ધતિ: સહભાગી વ્યાખ્યાન, જૂથચર્ચા, જુથ પ્રવૃત્તિ
- પ્રક્રિયા: આ સત્ર દરમ્યાન તાલીમકાર તાલીમાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસી ત્યારબાદ શિક્ષકના અસરકારક વર્ગવ્યવહારની પાયાની ભૂમિકા વિષે વિગતવાર પ્રકાશ પાડશે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકની વર્તનભાતોની કેળવણી અને સમગ્રલક્ષી શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં વર્ગવ્યવહારના જોડાણ અને સંદર્ભોને તાલીમકાર સ્પષ્ટ કરશે. સત્ર દરમ્યાન ખુલ્લા પ્રશ્નો અને ચર્ચાને આમંત્રણ આપશે તથા યોગ્ય ઉદાહરણોના માધ્યમથી તાલીમાર્થીઓને વિશેષ માહિતગાર કરશે.
- તાલીમકારની નોંધ:

ચર્ચા/પ્રશ્નોત્તરી અને સમાપન: સમગ્ર સત્રના અંતે સત્ર મૂલ્યાંકન આધારિત પ્રશ્નો, ક્વીઝ અને ચર્ચા નાં માધ્યમથી સત્રનું સમાપન કરવું.

V; ZSFZS JUJI JCFZ

V; ZSFZS JUJI JCFZ Vβ, [X]n

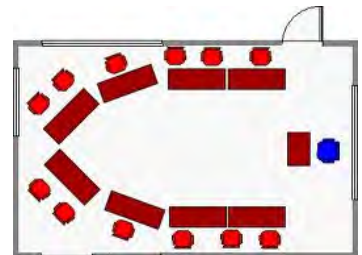
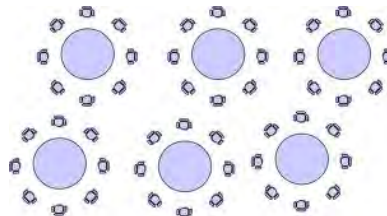
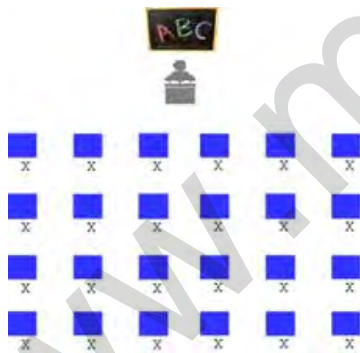
IX1FS VG[IJnFYLG]:JDFG H/JFI T[ZLT[I; wW SZJFGF CM TUF WI [I M5SL GSSL SZI,
WI [I G[CF; , SZJFGL 5|S|I F

JUJI JCFZ G[V; Z SZTF 5IZA/M

! P IJnFYLVNGL IMI Aps jIJ:YF VG[IX1FSG]:YFG

v jI FbI FG

- v HYSFI "
- v IGNXG
- v 5MHβXG
- v IX1FS VG[IJnFYL"AβG[Vβ ALHFG[HM XS[

ZP 5}I FIG VG[AM, JFGL EF0FF

v ; DHL XSFI T}L EF0FF

- v WLZH5}JS AM, J}
- v NZ\$; FE/L XSIT}M VJFH
- v ; DFG VY"GLS/[T}L EF0FF

#P IX1FSG}JTG

- v 5}U}C
- v Jf6L VG}JTGDA0ZS G CMJMHM V[
- v ; DEFJ
- v ID+ VG}DFUNXS

\$P IJ0FI J:T}

- v VftDIJ` JF; J3[
- v IJ0FI J:T}GL ; FRL DFICTL VF5L XSP
- v IJnFYLVIMGL HL7F; F 5} "SZL XSFI P
- v IJnFYLVIMGF DGDFApNEJTF 5} GMG} ; DFWFG ; Z/ EF0FFDASZL XSFI P

5P IJ0FI J:T}GL ZH}FT

v IJ0FI J:T}VG[IJ0FI J:T}GL ZH}FT VF AG[I; SSFGL A[AFH]; DFG KP

v IJ0FI J:T}GL 5FZUTTF 5KL JU}I JCFZG[V; Z SZT}5IZA/ IJ0FI J:T}GL
ZH}FT KP

v IJ0FI J:T}5ZGL 5SO ; FZL CM 5ZT}IJ0FI J:T}GL ZH}FT ; FZL G CM TM
JU}I JCFZ IG00/ HFI KP

v IJ0FI J:T}GL ZH}FT DF8[IX1FSG} 5}T} FZL ACH H~ZL KP

IJQFIJ:T]ZH\FTGL ZLTM

- √ I MuI VG[pDZG[VFWFIZT pNFCZ6M
- √ IR+ NJFZF IX1F6
- √ JFTF"NJFZF IX1F6
- √ ULT NJFZF IX1F6
- √ I MuI 8LPV[, PVD NJFZF IX1F6
- √ Sd%i βZ NJFZF IX1F6
- √ VGEJHgI IX1F6
- √ IO<D NJFZF IX1F6
- √ IGNXG VG[5|| MJ NJFZF IX1F6
- √ ZDT NJFZF IX1F6

&P JUBO 5µItT

- v D{BS 5µItT
- v , |BT 5µItT
- v ; AWG ; FDU, VAWFZIT 5µItT
- v IH7F; F 5ZS 5µItT
- v VJ, MSZL XS[TµL 5µItT
- v RNS; F. GL 5µItT
- v IJRFZ 5ZS 5µItT
- v IG6I XISTGL 5µItT
- v ; HGFtDSTFGL 5µItT

p5ZINST TDFD AFATING[w| FG[ZFBIG[5]T@ FZL ; FY[JUBODAS[JUBOGL ACfZ
w| || MI; wV SZJFGM5|| tG SZJFDFVfJ[TMDNBFfFU[Vf56[w| || MI; wV SZL XSLVP

માતૃભાષાનું શિક્ષણ

- ઉદ્દેશ્ય: તાલીમ સત્રના અંતે તાલીમાર્થીઓ માતૃભાષાના શિક્ષણની મહત્વની ભૂમિકાથી માહિતગાર થશે.
- સમય: ૧.૩૦ કલાક
- સામગ્રી: પાવર પોઈન્ટ પ્રેઝન્ટેશન, ચાર્ટ પેપર તથા માર્કર પેન
- પદ્ધતિ: સહભાગી વ્યાખ્યાન, જૂથચર્ચા
- પ્રક્રિયા: આ સત્ર દરમ્યાન તાલીમકાર તાલીમાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનને ચકાસી ત્યારબાદ માતૃભાષાના શિક્ષણની પાયાની ભૂમિકા વિષે વિગતવાર પ્રકાશ પાડશે. શિક્ષણ અને કેળવણીની અત્યંત મહત્વની પ્રક્રિયામાં માતૃભાષાના શિક્ષણના મહત્વ અંગેના સંદર્ભોને તાલીમકાર સ્પષ્ટ કરશે. સત્ર દરમ્યાન ખુલ્લા પ્રશ્નો અને ચર્ચાને આમંત્રણ આપશે તથા યોગ્ય ઉદાહરણોના માધ્યમથી તાલીમાર્થીઓને વિશેષ માહિતગાર કરશે.
- તાલીમકારની નોંધ:

ચર્ચા/પ્રશ્નોત્તરી અને સમાપન: સમગ્ર સત્રના અંતે સત્ર મૂલ્યાંકન આધારિત પ્રશ્નો, ક્વીઝ અને ચર્ચા નાં માધ્યમથી સત્રનું સમાપન કરવું.

માતૃભાષાનો વિકાસ

ઇ. સ. ૧૯૯૩ માં જાહેર થયેલાં "ભાર વગરનું ભણતર' અહેવાલના સંદર્ભમાં ઇ. સ. ૨૦૦૪ માં પ્રો. યશપાલજીની અધ્યક્ષતામાં એક રાષ્ટ્રીય સંચાલન અને એકવીસ રાષ્ટ્રીય ફોક્સ સમૂહોનું ગઠન થયું. અનેક બેઠકો, જનતાના અભિપ્રાયો, વિચાર-વિમર્શ, સુઝાવોને અંતે ઇ. સ. ૨૦૦૫ માં રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રૂપરેખાનો ખરડો તૈયાર થયો.

એમાં (૧) જ્ઞાનને શાળાની બહારના જીવન સાથે જોડવું, (૨) ગોખણપટ્ટી આધારિત પદ્ધતિનો ત્યાગ કરવો, (૩) અભ્યાસક્રમ પાઠ્યપુસ્તકોથી વધારે આગળ જઈ શકે અને (૪) પરીક્ષાઓ વધુ લચીલી થાય (જેથી વિદ્યાર્થીઓ તનાવમુક્ત બને.) એ ચાર બાબતોનો સમાવેશ થયો.

એમાં ભાષા, ગણિત, વિજ્ઞાન અને સમાજવિજ્ઞાન એ ચાર પરિચિત ક્ષેત્રોમાં સાર્થક પરિવર્તનો માટેનો સુઝાવ છે.

ભાષા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે, "આદિવાસી ભાષાઓ સહિત બાળકોની માતૃભાષાઓને શિક્ષણના માધ્યમના રૂપમાં સ્વીકૃતિ દેવા ઉપર જોર છે."

આના સમર્થનમાં પ્રો. યશપાલજી પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, "ઉપજાઉ શિક્ષણનાં મૂળ હંમેશાં બાળકની ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક ભૂમિમાં જડાયેલાં હોય છે અને તેમને માતા-પિતા, શિક્ષક, સહપાઠીઓ અને સમુદાયો સાથે પારસ્પરિક આદાન-પ્રદાનથી સિંચન મળે છે.

એટલે કે શીખવાની પ્રક્રિયા માત્ર શાળા અને ગૃહકાર્ય સાથે જ સંકળાયેલી નથી એ સનાતન તથ્ય સ્પષ્ટ થયું. ઉપરનાં બંને પરિચ્છેદો ફરીથી વાંચવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થશે કે શાળામાં અને તેથી પણ વધુ શાળાની બહાર કુટુંબ, સમુદાયની વચ્ચે શીખવાની પ્રક્રિયા ચાલે છે. આ ત્રણે જગ્યાનો સંબંધ-અનુબંધ રહે તો શીખવાની પ્રક્રિયામાં સહજ રીતે પ્રગતિ થાય. આવું ત્યારે જ બને, જ્યારે શાળાની, કુટુંબની અને સમુદાયની ભાષા (શીખવા માટેનું માધ્યમ) એક હોય.

ખરડામાં આ જ વાત જુદી જુદી જગ્યાએ જુદી જુદી રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

"જ્ઞાનને શાળા બહારના જીવન સાથે જોડવું જરૂરી છે.' (પા ૫) (આ ત્યારે જ બને જ તે તે) "માત્ર પાઠ્યપુસ્તક કેન્દ્રિત ન હોય." (પા. ૫. (પાઠ્યપુસ્તકને જ માત્ર કેન્દ્ર કરવાથી) "વિદ્યાર્થી પોતાના વિચાર અને વિવેકની મહત્તા ખોઈ બેસે છે.' તેને ખાતરી થાય છે કે, "જ્ઞાન બીજાઓ દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું છે અને તેણે તો માત્ર તેને ગ્રહણ કરવાનું છે. (આ કારણે) તે આત્મવિશ્વાસ, સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ, અનુભવોના અર્થ કાઢવાની મૂળભૂત શક્તિ ખોઈ બેસે છે." (પા ૧૮) (પણ આપણે જાણીએ છીએ કે

"જ્ઞાન એ માહિતી કે જાણકારીનો ટૂકડો નથી જે ચોપડીઓમાંથી મેળવી ચાવી, ગળી, પચાવી જવાય." (પા ૨૨) "જ્ઞાનનો અર્થ એ છે કે ભાષાના માધ્યમથી પોતાને અને દુનિયાને સમજવી." (પા ૧૩)

ઉપરનો પરિચ્છેદમાંનાં અવતરણો ધ્યાનથી વાંચતાં સમજાશે કે માતૃભાષા સિવાયની ભાષામાં જ્યારે શિક્ષણ આપવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાનને બદલે માહિતી કે જાણકારીના ટુકડાઓ જ વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચે અને એ જાણકારી શાળા બહારના જીવન સાથે જોડવાનું અશક્ય હોય છે. આથી શિક્ષણ માત્ર પાઠ્યપુસ્તક કેન્દ્રિત જ બની જાય અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિચાર અને વિવેકની મહત્તા ખોઈ બેસે. આમ થતાં જ તે આત્મવિશ્વાસ, સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ અને અનુભવોના અર્થ કાઢવાની મૂળભૂત શક્તિ ખોઈ બેસે છે.

ખરડામાં આગળ નોંધ્યું છે કે, "બાળકોની માતૃભાષા શાળા શિક્ષણનું માધ્યમ હોવું જોઈએ. જો પ્રાદેશિક ભાષા માતૃભાષાથી જુદી હોય તો પણ પહેલાં બે વર્ષ દરમિયાન શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ હોવું જોઈએ." (પા ૩૩) "વૈજ્ઞાનિક ક્ષમતા ભાષા ક્ષમતા સાથે જોડાયેલી છે. પ્રાથમિક સ્તર ઉપર બાળકની ભાષાનો સ્વીકાર, તેને સુધારવાના કોઈ પણ પ્રયાસ વગર જ કરવો જોઈએ. ભૂલ કરવી એ શીખવાની ફિરયાનું અંગ છે. બોલવું અને સાંભળવું, વાંચવું અને લખવું એ સામાન્ય છતાં મહત્ત્વની આવડત છે અને આ આવડતોની પક્કડ શાળામાં બાળકોની સફળતાની ચાવી છે." (પા ૩૪) "તુલના અને તફાવતની કુતૂહલ એ સ્મરણની અટકળ અને પડકારની, નિર્ણય અને મૂલ્યાંકનની ક્ષમતા ભાષા સાથે જોડાયેલી છે." (પા. ૩૫)

ઉપરનાં અવતરણો સ્પષ્ટ કરે છે કે ભાષા અને વિચાર શક્તિનો પ્રગાઢ સંબંધ છે. લગભગ જન્મથી એનો આરંભ થાય છે અને જગતના અનુભવ વિચારપ્રક્રિયા રૂપે ભાષા દ્વારા થતી તેની ઓળખરૂપે ચાલે છે. એમાં કાર્ય-કારણનો સંબંધો, તર્ક વગેરે સમાવિષ્ટ છે. પદાર્થો જેવાં છે તેવાં કેમ છે, તેમનાં સંબંધો કેવાં છે અને શા માટે તેવાં છે, તેમની શી ઉપયોગિતા છે અને તે કેમ છે જેવાં અનુમાનો - તારણો ભળતાં સંભવિત અનુભવોની ક્ષમતા કેળવાતી જાય છે. આ જ તો જ્ઞાન કહેવાય.

ખરડામાં એ પણ નોંધ્યું છે કે, "શિક્ષણના આરંભિક વર્ષોમાં બાળકોની અભિરુચિઓ અને પ્રાથમિકતાઓના આધાર પર શિક્ષણનું માળખું ગોઠવવું જોઈએ જેનો આધાર તેમનો ખરેખરો અનુભવ હોય. જે તેમની ધર-કુટુંબની ભાષામાં હોય છે. તેથી સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ એ છે કે આરંભિક શિક્ષણમાં કામ આવનારી ભાષા બાળકોની જાણીતી હોવી જોઈએ. આમ થાય તો જ ધર અને શાળા વચ્ચે સાતત્ય જાળવી શકાય." (પા. ૬૦)

બહુ જાણીતી વાત છે કે પરિચિત ઉપરથી અપરિચિત તરફ, જાણીતા જ્ઞાનની મદદથી અજાણ્યા જ્ઞાન સુધી જવાની પ્રક્રિયા શિક્ષણની સહજ પ્રક્રિયા નો આધાર હોય છે. શાળામાં મળેલી માહિતી કે જ્ઞાનને

શાળાની બહારના અનુભવજગત સાથે વિદ્યાર્થી સરખાવે છે. આ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે શાળાની કે પાઠ્યપુસ્તકની અને શાળા બહારના વ્યવહાર જગતની ભાષા એક જ હોય. તો એ વર્ગમાં શીખેલું સમજી શકે છે, આત્મસાત્ કરી શકે છે. નહીં તો વર્ગમાં શીખેલું તેણે સમજ્યાં વિના ગોખવું પડે છે, જેથી એ એને આત્મસાત્ થતું નથી. આ કારણથી વિદ્યાર્થી સતત દબાણ હેઠળ શીખે છે.

પ્રો. યશપાલજી સમિતિએ સૂચવેલી માતૃભાષા વિશેની આ બાબતોને અને ગણિત, વિજ્ઞાન, વાચન, વર્ગખંડમાં શિસ્ત, પરીક્ષા જેવી અન્ય બાબતોને કેન્દ્રમાં રાખીને હવે ગુજરાતમાં પણ નવેસરથી અભ્યાસક્રમો રચવાનો ઉપક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે ત્યારે માત્ર શિક્ષકો-કેળવણીકારો જ નહીં. પણ સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજાએ એ વિશે ગંભીરતાથી વિચારવું જોઈએ. બાકી ઇ. સ. ૧૯૫૨ માં યુનેસ્કોએ જાહેર કરેલું કે, "દરેક બાળકને પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાની માતૃભાષામાં મેળવવાનો અધિકાર છે." એ સંદર્ભમાં ગુજરાતમાં પણ ત્રીસેક વરસના સંઘર્ષ પછી છે...ક ઇ. સ. ૧૯૯૭ માં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળે ભીલી અને ડાંગી જેવી આદિવાસી બોલીમાં પહેલાં ધોરણના પાઠ્યપુસ્તકો ભીલ અને ડાંગી બાળકો માટે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. એ વાત જુદી છે કે રાજકારણીઓની ટૂંકી દૃષ્ટિને લીધે બંને પ્રદેશમાં વહેંચાયેલી પચીસ પચીસ હજાર પાઠ્યપુસ્તકોની નકલો તરત પાછી ખેંચી લેવાઈ અને આખી યોજના પડતી મુકાઈ. સારા સમાચાર એ છે કે હવે કચ્છની "સારસ્વતમ્" સંસ્થાની આડત્રીસ શાળાઓ અને બ્યાસી આંગણવાડીઓમાં પ્રાથમિક વર્ગોમાં કચ્છી માધ્યમને અજમાવવાની યોજના તેના ચેરપર્સન શ્રીમતી વિજયાબહેન શેઠ (નિવૃત્ત આઈ.એ.એસ.) કેન્દ્રિય ભારતીય ભાષા સંસ્થાના સહકારથી ધડી રહ્યાં છે.

માતૃભાષા અને પ્રાથમિક શાળાનું બાળક:

પ્રો. યશપાલ સમિતિના ઇ. સ. ૨૦૦૫ માં તૈયાર થયેલા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રૂપરેખાના ખરડામાં "માતૃભાષામાં જ પ્રાથમિક શિક્ષણની વાત બહુ ભારપૂર્વક અને તર્કપૂર્ણ રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. એમાં શિક્ષણનાં અનેક પાસાંઓની સાથે "બાળકની અભિરુચિ અને પ્રાથમિકતા" ને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવી છે. ખરડામાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે, "શિક્ષણનાં આરંભિક વર્ષોમાં બાળકોની અભિરુચિઓ અને પ્રાથમિકતાઓના આધાર પર શિક્ષણનું માળખું ગોઠવવું જોઈએ." (પા. ૬૦)

બધાં જ જીવ-જંતુ, પશુ-પક્ષીઓની જેમ માનવપ્રાણીની સૌથી અગત્યની પ્રાથમિકતા પણ "ટકી" રહેવાની અને "પોતાની જાતને સ્થાપિત કરવાની" જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. માણસ સિવાયનાં બીજાં કોઈ જીવ-જંતુ, પશુ-પક્ષી ટકી રહેવા અને "પોતાની જાતને પ્રસ્થાપિત" કરવા માટે શરીરબળ સિવાયનું બીજું કશું હોય તે જાણતાં નથી. "આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન" એ ચાર મૂળભૂત બાબતો "ટકી રહેવા" અને "સ્વને

પ્રસ્થાપિત કરવા માટે' અનિવાર્ય છે. પણ માનવપ્રાણી "ટકી રહેવા" અને "સ્વને પ્રસ્થાપિત" કરવા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે.

બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવામાં ભાષા માણસની પડખે ઊભી રહે છે. બાળક રડીને પોતાની જાતને પ્રસ્થાપિત કરવા મથે છે પણ એ પશુ-પંખીઓના ચિત્કાર કે બરાડાથી વિશેષ અસર પાડી શકે નહીં. "ટકી રહેવા" અને "પ્રસ્થાપિત થવા" વ્યક્તિએ સામાજિક અથવા સમાજના સભ્ય થવું જરૂરી છે. એ બાળકને જલદીથી સમજાય છે. ભાષાની આવડત "સમાજના અસરકારક સભ્ય" થવા માટે અનિવાર્ય રીતે જરૂરી છે. તે પણ તેને સમજાઈ જાય છે અને બાળપણનો જાગૃત અવસ્થાનો લગભગ બધો જ સમય ભાષાની આવડત હસ્તગત કરવામાં તેનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હોય છે.

જન્મતાં પહેલાં મા દ્વારા સાંભળેલી અને જન્મયા પછી પોતાના કુટુંબ અને આસપાસના સમાજમાં વપરાતી ભાષાની વ્યવસ્થાનાં વિવિધ માળખાં અને તેમની આંતરિક ગૂંથણી અથવા તેમના પરસ્પરના સંબંધોના નિયમોને પ્રયત્ન અને ભૂલોની રીતે મથામણ કરતાં કરતાં બાળક આત્મસાત્ કરે છે. આ પ્રક્રિયાની સાથે સાથે જ આ જ વ્યવસ્થા સાથે વણાતી રહેતી ગ્રહણની, પૃથક્કણની, સંયોજનની, અંદાજની, સમજની, ગણતરીની, મેળવણી-ગોઠવણી અને તારવણીની, અનુમાન અને તર્કની, કલ્પના અને સ્મૃતિની વિગેરે શક્તિઓ કેળવાતી જાય છે. આ બધી જ માનસિક આવડતો અને ભાષાની આવડત અસરપરસ-અન્યોન્ય ઉપકારક થાય તે રીતે કેળવાતી રહે છે. અઢી-ત્રણ વરસનું થતાં થતાં આ બંને આવડતો પક્કવતાની દિશામાં આગળ વધવા માંડે છે અને બાળક સ્વ અને સમગ્રતાના અસ્તિત્વને વધુ ને વધુ સમજવા પ્રશ્નો પૂછવાનું શરૂ કરે છે. અહીંથી એની વિચારપ્રક્રિયા તેજ બને છે, ધારદાર બનવાની શરૂ થાય છે એમ પણ કહી શકાય. આ આખી પ્રક્રિયા એટકે કે ભાષા આત્મસાત્ કરવાની, તેની સાથે જ ગ્રહણ, તર્ક, સ્મૃતિ વગેરે માનસિક આવડતો કેળવવાની અને સંવેદન-વિચારની એક સાથે અસરપરસ ઉપકારક થતી, અસરપરસ ગૂંથાતી આગળ વધે છે અને બાળક પાંચથી આઠ વર્ષનું થતાં તે પુખ્ત ભાષક બને છે.

આ આખી પ્રક્રિયા બહુ સંકુલ રીતે અસરપરસ ગૂંથાયેલી છે એ જો સમજાઈ જાત તો અઢી-ત્રણ કે પાંચ વર્ષના બાળકને માતૃભાષાના વિકલ્પે બીજી ભાષાના માધ્યમમાં ભણવું-શીખવું કરવું એ કેટલું મૂર્ખતાપૂર્ણ કાર્ય છે તે સમજાઈ જાય. હજુ આ ત્રણે શક્તિઓ પકવ રીતે અસરપરસ ગૂંથાતી નથી એ પહેલાં જ એમાંની એકને બાજુ પર ખસેડીને બીજીને એને સ્થાને મૂકવા જતાં શું સ્થિતિ થાય છે તે આપણું અજાણ્યું નથી. બાળક સાવ નિરાધાર - પાંગાળું બની જાય એ સ્વાભાવિક છે. એક થોડી આઘેની સરખામણી કરવી હોય તો ઝાડના થડના વધવાની સાથે સાથે તેને વીંટળાઈને વધેલી વેલને હજુ પૂરી વિકસિત મજબૂત થાય એ પહેલાં જ એ ઝાડના થડથી અળગી કરીને બીજા ઝાડના થડ ઉપર વીંટાળીને વધવા-

વિકસવાની અપેક્ષા રાખીએ તેના જેવો ઘાટ થાય છે. થડ તે ભાષા છે અને તેને વીંટળાઈને વધતી વેલી તે માનસિક શક્તિઓ છે તે સમજાય તેવું છે.

આ જ કારણે માતૃભાષા સિવાયના માધ્યમમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેનારાં બાળકો શરૂમાં વર્ગમાં સાવ દિગ્મૂઢ બની ગયેલાં દેખાય છે. એક બાજુ સાવ પરિચિત મા-બાપ, કુટુંબ, ઘર, શેરી છોડીને અત્યંત ભીડભાડવાળી સાવ અપરિચિત શાળા, શિક્ષકો, નવા સહપાઠીઓ સાથે એણે ગોઠવવાનું છે, ટકી રહેવાનું, પ્રસ્થાપિત થવાનું છે એવે કટોકટીને સમયે તેની પાસે ચિરપરિચિત, તેના વ્યક્તિગતનો ભાગ બનવા આવેલી, તેની મા જેટલી જ વહાલી માતૃભાષાને પણ છીનવી લેવામાં આવે છે. હવે રડવું હોય તો ય કઈ ભાષામાં રડવું? વિરોધ કરવો હોય તો પણ કઈ ભાષામાં કરવો? એટલે વર્ગમાં છતાં વર્ગથી અલગ એ શૂન્યમનસ્ક રહેતો હોય છે. અમદાવાદના જાણીતા બાળરોગ નિષ્ણાત ડૉ. બિરેન શાહ કહે છે, "મારે ત્યાં વારંવાર શરદી, પેટનો દુખાવો, માથાનો દુખાવો વગેરેની ફરિયાદ (લગભગ તો દર અઠવાડિયે-પંદર દિવસે) લઈને આવતાં બાળકોમાંથી એંસી ટકા અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતાં હોય છે. અંગ્રેજી માધ્યમ ભલે જીવલેણ રોગ નથી પણ જીર્ણ રોગ છે. બાળકની રોગપ્રતિકારક શક્તિને તે ઓછી કરી નાખે છે."

અને જુઓ મજા. મા-બાપો એમ માને કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં શરૂથી જ ભણાવવાથી બાળકનું અંગ્રેજી અત્યંત પાકું થઈ જશે અને સમાજમાં પ્રસ્થાપિત જ નહીં, પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં એ ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થશે. ગુજરાતીઓનું અંગ્રેજી કાયું હોવાથી રાષ્ટ્રીય કક્ષાની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં એ પાછા પડે છે એવી કાગારોળ મચાવી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓનો વેપલો કરનારાઓને ખરેખર તો આંકડાઓ આપી ચૂપ કરવા જેવા છે. ૨૦૦૮ માં ગુજરાતમાંથી યુ.પી.એસ.સી. (આઇ.એ.એસ., આઇ.પી.એસ., આઇ.આર.એસ. વગેરે) પરીક્ષામાં પાસ થયેલાં ઉમેદવારોમાંથી આઠ શાળામાં માતૃભાષાના માધ્યમમાં ભણેલાં એટલું જ નહીં તેમાંથી સાતે ગુજરાતી વિષય રાખેલો.

ભાષાવૈવિધ્ય અને ભાષાશિક્ષણ

માનવામાં આવે છે ભાષાવૈવિધ્યને કારણે માતૃભાષાનો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવો અત્યંત મુશ્કેલ બની જાય છે.

ભાષાવૈવિધ્યને આપણે બે રીતે સમજવું જોઈએ. પહેલું તો ભાષામાં વૈવિધ્ય અને બીજું તે ભાષાનું વૈવિધ્ય. ઉપરછલ્લી રીતે એક જ ગણાતી ભાષામાં ભૌગોલિક અને સામાજિક કારણોસર ભાષા વપરાશમાં અનેક પ્રકારનું, અનેક સ્તરનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. ભાષા વપરાશમાં મળતાં આ આંતરિક વૈવિધ્યોને આપણે "બોલીઓ" તરીકે ઓળખીએ છીએ. ગુજરાતીની જ વાત કરીએ તો હાલારી, સોરઠી, ગોહિલવાડી, પદ્મણી, ચરોતરી, સુરતી વગેરે ભૌગોલિક અને પારસી, આહિરી, જાડેજી વગેરે જેવી સામાજિક બોલીઓનો વપરાશ ગુજરાતી ભાષા તરીકે થતો સાંભળવામાં મળે છે.

બાળક જન્મથી આ જગત સાથે પોતાને જોડે છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો પોતાના વ્યક્તિત્વનો જગત સાથે અસ્તિત્વ સાથે મેળ બેસાડે છે તે એની ધરની ભાષા (કોઇપણ બોલી) હોય છે.¹ એનાં ઉચ્ચારણો, એનાં લય-લઢણ, એનું શબ્દભંડોળ અને વાક્યરચનાઓ સુદ્ધા માન્ય ભાષાઓથી ઓછે-વતે અંશે અલગ હોય છે. સંપૂર્ણ માન્ય ભાષા ધરની ભાષા હોય તેવાં બાળકો તો અકસ્માત જ જૂજ હોય છે. (સૈદ્ધાંતિક રીતે તો માન્ય ભાષા એ આદર્શ હોવાથી માન્ય ભાષા બોલનાર કોઇ જ ન હોય, લખનાર હોય) આ કારણે શિક્ષકે જાણવું જોઇએ કે પાઠ્યપુસ્તકોમાં અથવા કોઇપણ પુસ્તકમાં છપાયેલી (લખાયેલી) ભાષા બોલાતી ભાષા કરતાં અલગ હોવાની. ઓછામાં ઓછું ધરમાં બોલાતી ભાષા અનૌપચારિક હોય છે. જ્યારે પુસ્તકોમાં અને તેથી વર્ગમાં વપરાતી ભાષા ઔપચારિક હોય છે.²

ભાષાના અનૌપચારિક વપરાશનું વૈવિધ્ય ઘણો મોટો વ્યાપ ધરાવે છે. જ્યારે ઔપચારિક વપરાશ ભાષામાં એકવાક્યતા લાવવાનું ધ્યેય ધરાવતો હોવાથી એ બધાં વૈવિધ્યોમાંથી એક અથવા વિકલ્પોમાંથી એક ઉપર પસંદગી ઉતારે છે. ભાષામાં એકવાક્યતાને કારણે અવગમન સરળ બને છે. એ એનું જમા પાસું છે. પરંતુ ભાષામાં ઉપલબ્ધ વિકલ્પો અવગમનની અસરકારકતા માટે અત્યંત ઉપયોગી હોય છે. એક ઉદાહરણ લઈએ. માન્ય ગુજરાતીમાં "ચાલવું" એવું ક્રિયાપદ છે. આ ક્રિયાપદ ક્રિયા બતાવે છે તેથી એ કે વાક્યમાં વપરાય ત્યાં "કર્તા" અવશ્ય હોવાનો. એટલે કે "રમેશ ચાલ્યો ગયો" માં રમેશ પોતાની ઇચ્છાથી ઇરાદાપૂર્વક ગયો એવો અર્થ થશે. ગુજરાતીની એક બોલી સૌરાષ્ટ્રીમાં "ચાલ્યા જવું" માટે બે વિકલ્પો છે. "હાલ્યા જવું" અને "વયા જવું." "હાલ્યા જવું" ક્રિયા છે તેથી ત્યાં રમેશ કર્તા છે, જ્યારે "વયા જવું" એ પ્રક્રિયા છે. "રમેશ વયો ઝ્યો" માં રમેશ સહજ રીતે, ઇચ્છાથી કે ઇરાદાપૂર્વક નહીં પણ "જવું પડ્યું તેથી" ગયો એવો અર્થ છે. મેઘાણીને અમની કવિતામાં અસરકારકતા માટે, ચમત્કૃતિ માટે આ વિકલ્પનો પ્રભાવક ઉપયોગ કર્યો છે. દા.ત. " મા મને હિંચકોરતી લઇ ગઇ." બાળક હજું હિંચકામાં છે એટલું નાનકડું છે. હાલરડાં ગાવાંનાં થાય એટલું નાનું છે. અને માને ઇશ્વરનું તેડું આવ્યું છે. "મા ચાલી ગઇ" માં કતૃત્વનો ભાવ. સ્વેચ્છાની વાત ઇચ્છો કે ન ઇચ્છો આવી જવાની. પણ "મા વઇ ગઇ" (વહી હઇ - કાળના પ્રવાહમાં વહી ગઇ) એ પ્રયોગ પ્રક્રિયાનો સૂચક હોઇ કાવ્યત્વની રમણિયતાથી હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે.³

¹ children's culture and linguistic experience in the home is the foundation of their learning. To reject the child's language in the school is to reject the child. If a child leaves his language and culture at the school OR house door he also leaves a central part of who he is -his identity at the school OR house door.' Bilingual children's mother-tongue: why is it important for Education - Jim Cummins, University of Toronto - Iteach; learn.com

² સામાજિક ભાષાવિજ્ઞાન - ડો. યોગેન્દ્ર વ્યાસ

³ આનંદયાત્રાના સાથી - ડો. યોગેન્દ્ર વ્યાસ

સામે છેડે "બોલી" પ્રયોગો અશુદ્ધ, હલકા અને તેથી માન્ય નહીં તેવા એવી સમાજમાં વ્યાપક માન્યતાને કારણે શિક્ષક હંમેશા માન્ય પ્રયોગોનો વપરાશ ન થાય તેનો આગ્રહ રાખે છે. કેટલેક ઠેકાણે તો કેળવણી-નિરીક્ષકોને તાલીમ આપનાર વિદ્વાનો એટલે સુધી આગ્રહ રાખે કે શિક્ષકે વર્ગમાં ભૂલેચૂકેય કોઈ બોલીપ્રયોગ ન થઈ જાય તેનું સતત ધ્યાન રાખવું.⁴ આ કારણે બાળકની ધરની ભાષા કરતાં પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક અજાણી ભાષા વર્ગમાં સાંભળી સાંભળીને બાળકને વર્ગ પરાયો પરાયો લાગે છે. સામે અજાણ્યું વાતાવરણ, અજાણ્યા શિક્ષક અને અજાણ્યા સહપાઠીઓ સાથે મેળ બેસાડવા મથતું બાળક અજાણી અજાણી ભાષા સાથે મેળ બેસાડવામાં થાકી-કંટાળી અકળાઈ જાય છે. એમાંય જ્યારે વારેઘડીએ આમ ન બોલાય અને તેમ ન બોલાય, આમ ન લખાય અને તેમ ન લખાય તેવાં કડક સૂચનો મળે, બોલીમાં લખાઈ ગયું તો સુધારણા રૂપે પચાસવાર માન્ય ભાષાનો પ્રયોગ લખવાની સજા મળે ત્યારે બાળકના આત્મસન્માનને ધા વાગે છે. ક્યારેક સહપાઠીઓ જ નહીં, શિક્ષક પણ તેની ઠેકડી ઉડાડે, રમૂજ કરે ત્યારે તે હીનતાનો અનુભવ કરે છે.

એટલે જે ભાષાવૈવિધ્ય ભાષાના અવગમનની અસરકારકતાની રીતે ઉપકારક થઈ શકે તેવું હોય છે તેનો લાભ લેવાને બદલે બાળકોને કંઈક ન સમજાય તેવી ભાષામાં ભણાવવાને કારણે પાયાના ખ્યાલો, સમજણ કાચાં રહી જવાનો ભય રહે છે. આ કારણે છેલ્લા છ દાયકાથી દ્વિબોલિક અથવા બહુબોલિક (Bidialectal or multidialectal) ભાષાશિક્ષણની પ્રારંભના વરસોમાં (ઘોરણ એકથી ચારમાં) ભલામણ કરવામાં આવે છે. પદ્ધતિ સરળ છે. ક્રમશઃ બોલી વપરાશ ઘટાડતા જઈ વર્ગમાં માન્ય ભાષાનો વપરાશ વધારતા જઈ, ચોથા ઘોરણને અંતે બાળક માન્યભાષાના સામાન્ય પ્રવાહમાં ભળી જઈ શકે તેવી એ પદ્ધતિની ભલામણ અને ધણે ઠેકાણે અજમાયશ કરવામાં આવી છે.

આના કરતાં પણ વિકટ પરિસ્થિતિ એક જ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા ભાષાઓના વૈવિધ્યની બાબતમાં છે. સ્થળાંતરને કારણે અનેક ભાષાભાષીઓ આખા જગતમાં ક્યાંય પણ વસતાં હોય છે. ગુજરાતનું જ ઉદાહરણ લઈએ તો ગુજરાતમાં સિંધીઓ, મરાઠી, હિન્દી વગેરે માતૃભાષા બોલતાં અનેક બાળકો માટેની અલગ શાળાઓ ચલાવવામાં આવે છે. મરાઠી, સિંધી, હિન્દી વગેરે માધ્યમની શાળાઓ તો સરકાર પણ ચલાવે છે. આ એક વાજબી અને તંદુરસ્ત અભિગમ છે.

પણ જે ભાષાના વૈવિધ્યને ભાષાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો નથી તેવી અલગ અલગ ભાષાઓ બોલતાં બાળકોના શિક્ષણના માધ્યમ વિશે હજુ સુધી બહુ ગંભીરતાથી વિચાર થયો નથી. ભારતમાં

⁴ The training given to the teacher stresses that no teaching should be done in government schools in a language other than the standers language. Giving space to our mother tongue. International conference on Multilingual Education. Unicer, JNU, NCERT, Delhi.

ત્રણસો એસી જેટલી ભાષાઓ (અને તેની ૧૬૫૨ જેટલી બોલીઓ) વપરાય છે.⁵ પોતાના ધરની ભાષામાં ઔપચારિક શિક્ષણ દ્વારા બાળક થોડું ઘણું (ખાસ કરીને પાયાના ખ્યાલો, વાંચતાં-લખતાં ગણતાં) ન શીખે તે પહેલાં તેને નવી ભાષા શીખવી પડે એવું કરવા જતાં તે ભાષા અપંગ બની જાય છે.⁶ બોલાતા શબ્દથી એ પરિચિત હોય અને શાળામાં બોલાતા શબ્દને લખાતા શબ્દ તરીકે શીખવાનો હોય તો પરિચિતની મદદથી અપરિચિત શીખવવાની સહજ પ્રક્રિયા ચાલે છે, પણ બોલાતો શબ્દ લખાતા શબ્દની મદદથી શીખવાનો સાથે છે. તો અવળી પ્રક્રિયા ચાલે છે. એ તદ્દન અસહજ, કૃતિમ અને તેથી અત્યંત મુશ્કેલ છે. લખાયેલો શબ્દ પણ અપરિચિત છે. અને બોલાતો શબ્દ પણ અપરિચિત છે.

બાળકને અપરિચિત ભાષાનો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવા જતાં બાળકના મનમાં અજાણ્યાનો ડર, એ ડરને કારણે નિષ્ફળતાની આશંકાને કારણે સતત રહેતું દબાણ શીખવાની પ્રક્રિયાને વિલંબમાં નાખે છે. અજાણી ભાષામાં શીખવું પડતું હોવાને કારણે દૃઢીકરણ માટેનાં પુનરાવર્તનો એટલી હદે વધી જતાં હોય છે કે શીખવાની પ્રક્રિયા કંટાળાજનક વેઠ બની જવાની શક્યતા વધી જાય છે. શીખવાની પ્રક્રિયામાં થતો વિલંબ અને આવતો કંટાળો બાળકને શીખવાની પ્રક્રિયા માંથી રસ ઉડાડી દે છે.

ગુજરાતનું જ ઉદાહરણ લઈએ તો કચ્છી, ડાંગી, ભીલી, રાઠવી જેવી લગભગ દોઢસો જેટલી બોલીઓ એવી છે કે જે ગુજરાતીની બોલીઓ નથી. આ બાળકોની સંખ્યા લાખોમાં થવા જાય છે. અનેક પ્રયત્નો છતાં આ બધાં બાળકો વરસોથી પ્રાદેશિક ભાષા માટે દ્વિભાષિક (bilingual) શિક્ષણની ભલામણ ઇ. સ. ૧૯૫૨ માં યુનિસેફે કરી હતી. આખા જગતમાં ધરની ભાષા જુદી હોય અને શાળાની ભાષા જુદી હોય એવી સ્થિતિમાં ભણતાં બાળકોની સંખ્યા લાખોની નહીં, કરોડોની છે. આ બધા બાળકોનું શિક્ષણ શરૂઆતમાં વાચન, ગણન અને વિચારની આવડતને કેળવવા પૂરતું તેમની ધરની ભાષામાં અથવા માતૃભાષા કે પ્રથમ ભાષામાં ચાલે અને પછી એના મજબૂત પાયા ઉપર બીજી ભાષાને એક વિષય તરીકે શીખવાડાય જે અંતે દ્વિભાષિકતા અથવા દ્વિભાષિક શિક્ષણમાં પરિણમે. પ્રાથમિક શાળાનાં વરસો દરમિયાન બાળકો આવી દ્વિભાષિક અથવા બહુભાષી શિક્ષણ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતા તો તેમની વિચારપ્રક્રિયાની સ્થિતિસ્થાપકતા વધે અને ભાષાની અને તેના વપરાશની સમજ વધુ ઊંડી બને.

માત્ર દ્વિભાષિતા જ નહીં પણ બહુભાષિતા પણ શિક્ષણમાં બોજને બદલે ઉપયોગી બાબત સાબિત થાય એમ છે. એવું પણ થઈ શકે કે બાળક બધા વિષયો આઠમા સુધી થોડા વિષયો રાષ્ટ્રભાષામાં શીખે અને આઠમા પછી થોડા વિષયો વિશ્વભાષામાં અંગ્રેજીમાં પણ શીખે.

⁵ Forcing children to learn a new language before they can learn anything else creates an education handicap." - Mother tongue based teaching and education for girls. - UNESCO - Bankok 2005.

⁶ as above

5f:TFUJS

EFOFFGMp5I MJ J(JwI ; EZ KP VGJE)T4 IRVTG , FU6L VG[; NEM; FY[VG[; LWM; AW KP EFOFFGMVeIF; SP IJXF/ VGJEJMG L zB, FVIML ZRFI KP EFOFFGF DF+ VŠ IJQFI TZLS(H HMTFV[ÖJG 30TZG\ ; A/ Dfwi D AGJ\ H~ZL KP EFOFFGG I F\+S 5F; F\ HJFA S[HMD6L4 JFSI ZRGF4 jI FSZ64 X\W prrFFZ HJL AFATMG[IX1F6DFA HB, \ DctJ VF5LV[KLV[T\YL IJXQF DctJ EFOFFGL VIEjI IST4 THSS IRVTG4 VGDFG4 VJ, MSG4 5\I FI G4 EFJfDS ; F\I FfDS VG[; HGFfDS 5F; FG[VF5JFDFVfJ[TM EFOFF wJFZF AF/SGM; JFUL IJSF; SZL XSFI P

5f:TJf VeIF; SPDFAp5I \ST AFATMG[wI FGDFZFBJFGM5\I F; SZJFDFVfJ, KP

DFTEFOFF VB, Iv

- 5\I FI GG\DFwi D
- jI IST\JG\5U8LSZ6
- VgI IJQFI IX1F6G\DFwi D
- ; FDFIHS ; F\ SITS JFZ; FG\; Z1F64 ; UWG VG[; SP6G\JFCG
- IJRFZMVG[, FU6LVMjI ST SZJFG\DFwi DP

DFTEFOFFGF , 1I v wI ov

XF/FDFYTFDFT'EFOFFGF IX1F6DFA GLRGF wI \I MI; wW YFI V(BA H~ZL KP

s! f VYUÇ6ov

VYUÇ6DFAIUnFYl" zJ6 wJFZF VG[JFRG wJFZF VYUÇ6 SZ[KP VFD4 TM; S[TM . XFZF4 IR+M VIEGI JUZ[VXFlaNS Dfwi FD wJFZF 56 VYUÇ6 YT\CM KP 5ZV]TGL Sß, LS DI FNF CM. zJ6 VG[JFRG SF\<I VYUÇ6G\; A/ Dfwi D KP

sZf VIEjI IST 5\IFIGov

VIEjI IST V[jI ISTGF IJRFZMG\ 5\TIAA KP 5MTFGF DGDA pNEJTF IJRFZM DTjI M , FU6LVM VG[; UNGM VIEjI IST wJFZF ZH] SZFI KP VIEjI IST DpI A[ZIT[Y. XS[KP s! f DFBS VG[sZf , \BT TN\ZFT VFUS VIEGI wJFZF 56 VIEjI IST Y. XS[KP 5ZV]T[I; IDT KP SYG VG[, BG SF\<I C:TUT SZJFYL VIEjI IST ; A/ AG[KP

5tI FI G V[VFNFV v 5NFGGL 5]S]I F KP HP , [BT VG[DF[BS :J~5[YTL CM KP 5tI FI G WJZF V\$
jI IST ALÒ jI ISTGL 5F; [H[IJRFZ ZH]SZJF . rK[K[T[H :J~5[ALÒ jI IST ; DH[TM5tI FI G I Ml
YI]SCUFI P IX1F6G[; 0/ VG[; DWW AGFJJF DF8[IJnFYL"v IX1FS4 IX1FS v IJnFYL4 IJnFYL"v
IJnFYL4 XF/Fv; DFH JrR[5tI FI G YJ]VtI V VIGJFI "KP

s#f **jI JCFZS p5I MHG** ov

EFOFFG]DpI SFI "V[IJRFZMGF VFNFV 5NFGGL KP EFOFF WJZF DGDI ÒJG jI JCFZ R, FJ[KP
; FIFZ G CM T]L jI IST EFOFFG p5I MJ YSL 5MTFGM jI JCFZ R, FJ[KP 5ZV] EFOFF HF^I F v ; DH I F
5KL T]GM p5I MJ JW] pIRT VG[; FYS SZJF ; 1FD AG[KP zJ6 WJZF VYU]C64 VgI GF DTMG]
5YSSZ6 VG[T[VU]GL RRF4 VF; 5F; AGTL Dc]JGL 38GFVINGA SFZ6M VM/BJA VG[TGF p5Z
5MTFGF IJRFZM ZH]SZJF4 5FN]XS S, F4 DF. D4 ZM, %, # VIEGI 4 GF8S JUZ]DFA EFU , [JM VG[TGF
5F+MG[; DHJA VG[TGL 5IZI:YIT VG[, FU6LVING[ZH]SZJFGL 1FDTF EFOFFG jI JCFZS p5I MHG
WJZF C:TUT SZL XSFI KP

s\$f **THISS IRTG** ov

NZ\$ jI IST IJRFZJFGL 1FDTF WZEF[KP IJRFZ4 38GF4 5]; U4 5IZI:YIT4 VGDFG4 5]TIS]I F
JUZ[IJX]v VF XF DF8[AgI]n TGF]SFZ6M X]CM XS[m 5MT[TDFAX]SZL XS[m H]F 5]z]M THISS IRTG
TZO 5Z[KP JI S1FF VG]; FZ AF/SDA]H7F; FJIT4 S]T]C, JIT4 WFZ6F S<5GF4 T], GF JUZ[YSL THISS
IRTG ; E]J[KP AF/56YL THISS IRTG VU]GL ; DH5]SGL 5]S]I F IX1FS WJZF CFY SZJDFAVFJ[TM
IJnFYLGF jI IST IJSF; DF8[VtI V p5I MJL AGL XSP

s5f **: HGfDSTF** ov

NZ\$ jI ISTDA; HGXIST CM KP H[jI ISTG]; HG DF8GL JW]TSM 5F%T YFI K# T]L
jI ISTDA; HGfDSTF IJX]F :J~5[IGBZTL HMJF D/[KP XF/F ÒJGDFAF/SMDA]ZC, L ; HGfDSTF
DF8[VG\$ TSM VF5L XSFI P HD S[J6GFDS Un, [BG4 HMDS6F4 SF]I ZRGF4 5FN5]T4 DN]F 5ZYL
JFTF4 JFSI 5ZYL JFTF"S[38GF4 V]SD Vfnf]ZT 5]H]S8 SFI 4 IR+ ; FYGM 5]JF; VC]JF, 4 ZMHGLX14
XaNIR+ AGFJJ] 5]S]T4 5]; UM AF/D]F4 , MSD]F4 , MSÖJG 5]JF; JUZ]GFA J6G YSL AF/SDA
50], L ; HGfDSTF ACFZ , FJL XSFI KP IX1FS[VFJL TSM XMM]G[AF/SG]TDFEFU , [JF DF8[5]M; FICT
SZJF H~ZL KP VG[T[VU]GL VG\$]/TF SZL VF5JFYL AF/SDA]ZC, L ; HGfDSTF BL, L p9XP

5WITVM5]I]STVM5]JIWVM ov

DFT'EFOFF IX1F6G[IJnFYLV]M ;]L V ; ZSFZS ZLT[5CMRF0JF IJ]JW 5WITVM 5]I]STVM
5]JIWVMGM p5I MJ SZL XSFI HDS]HYRRF4 GF8]LSZ64 ; D:IF pS], ; [DGFZ4 :JFwI FI 4 IGZL11FT
VeIF; 5]GM]ZL4 VFUDGvIGUDG4 D], FSFT4 IGXNG JUZ[KP VFJL J]JwI ; Z 5WITVMGF
; DJRT p5I MJYL EFOFFIX1F6 0/NFI L AGI K# TN]ZFT VF 5WITVMG[JUBODFA JW] V; ZSFZS
AGFJJF DF8[8RSF4 pBF6F4 HMDS6F4 UFG4 59G4 JFTF4 VIEGI 4 DF. D4:8]I # ZM, %, # 55] IR+4
XaNZDT4 DW5]M SJLh4 SF]I 5]T4 DN]F5ZYL JFTF4 IR+JFTF4 pNFCZ64 ; VFN4 VY]J:TFZ4 CAL
sSd%] BZ VF]; :8p , IGUF CBI sSM%] BZ A]. h . g:8SXGF H]L DpI 5]I]STVM5]JIWVM p5I MJL
AGL ZCXP

p5ZMST 5wWITVM q 5|I]STVM q 5|JIWVM GM I MuI p5IMJ SZLG[AF/SMDA VYUÇ6
VŞFU|TF4 IRTG VG[; HGfDSTF S|/JL AF/SMDA ZC[; Df%TXISTVMG[I MuI INXFDA IJS; FJL XSF
Kp VFD IJnFYLVMM[D/J|, 7FG jI JCF~ U|6JtTF, 1FL4 ÒJG p5IMJL AGL ZCXP

0, z]T ov

XF/F ÒJGDA EF0FF IX1F6 wJZF AF/SMDA ; B|MG\ 30TZ ; \SFZ4 ; D|CÒJG4 ALHFGM
:JLSFZ4 ALHFG[DNN~5 YJFGL EFJGF4 ÒJGjI JCFZDA EF0FFGM pIRT p5IMJ D|I MG\ ÒJGDA
VFRZ64 jI ISTtJ GM IJSF; 4 TS4 IRTG4 DGG4 IJJS4 ; HG4 5|I FIG ; FDFIHS VG[; F|SITS
JFZ; FG\HTG v ; VWG4 ; SP6 EF0FF 5ZG|5E|J VG[; F|I FGE|T H|F jI ISTtJ IJSF; GF IJIJW
5F; FVM EF0FF IX1F6 wJZF 5|I 1F S|5ZMF ZLT[; FYS GLJO[KP

શિક્ષકે વાંચવા તેમજ વસાવવા જેવા પુસ્તકોની યાદી

૧.	તોત્તો-ચાન	રમણ સોની
૨.	દેવા સ્વપ્ન	ગિજુભાર બધેકા
૩.	શિક્ષકો ધર્મ અને કર્મ	ડૉ મફલાલ પટેલ
૪.	શિક્ષક ઉપનિષદ	બબાભાઈ પટેલ
૫.	વર્ગ એ જ સ્વર્ગ	રાધવજી માધડ
૬.	સાહેબ મને સાંભળો તો ખરા!	મોહનલાલ પંચાલ
૭.	કેળવણીનો કોયડો	ગાંધીજી
૮.	સબળતાના સોપાન	સ્વામી વિવેકાનંદ
૯.	સંસ્કાર ગીતો	ગૌરવ પબ્લિકેશન
૧૦.	શિક્ષક તો જ્યોતિર્ધર	સ્વામી નિખિલેશ્વરાનંદ
૧૧.	રમતોત્સવ	જીવનતીર્થ કોબા ગાંધીનગર
૧૨.	મોતીચારો	ડૉ આઇ. જે. વિજળીવાળા
૧૩.	મનનો માળો	ડૉ આઇ. જે. વિજળીવાળા
૧૪.	સમયના સથવારે	ડૉ આઇ. જે. વિજળીવાળા
૧૫.	અમળતના ઓડકાર	ડૉ આઇ. જે. વિજળીવાળા
૧૬.	પ્રેમનો પગરવ	ડૉ આઇ. જે. વિજળીવાળા
૧૭.	શાંત તોમર છંદ	રમેશ સંઘવી
૧૮.	અમી ઝરણા	રમેશ સંઘવી
૧૯.	કર્મનો સિદ્ધાંત	હીરાભાઈ ઠક્ક
૨૦.	ટાઇમ મેનેજમેન્ટ	હસમુખ એલ દવે
૨૧.	પ્રસાદ	મહેન્દ્ર મેઘાણી
૨૨.	શિક્ષણના સિતારા	

શૈક્ષણિક સામાયિકોની યાદી

૧. સમણું	મોતીભાઈ પટેલ
૨. અચલા	મફ્ફભાઈ પટેલ
૩. આદિત્ય કિરણ	હર્ષદ પટેલ
૪. સબરી	નગેન્દ્ર વિજય
૫. વિજ્ઞાન દર્શન	અરૂણભાઈ દવે (પ્રકાશક રવિકૃપા ટ્રસ્ટ)
૬. પ્રગતિશીલ શિક્ષણ	પી. જી. પટેલ
૭. ધરશાળા	જશીબેન નાયક
૮. સેતુ	
૯. બાલસળષ્ટિ	પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
૧૦. જીવન શિક્ષણ	જી.સી.ઇ.આર.ટી.ચાંદામામા
૧૧. ઓળખ	રન્નાદે પ્રકાશન
૧૨. જ્ઞાન ગમ્મત	ધર્મિષ્ઠા શાહ
૧૩. બાલ વિનોદ	મહેન્દ્ર શાહ

કેટલીક શૈક્ષણિક વેબસાઇટ

શિક્ષણ ઉપયોગી વેબસાઇટની યાદી બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં બ્લોગનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

1.	http://wikimapia.org	વિકીમેપીયા
2.	ebookpp.com/an/animal-photos	આ સાઇટમાં તમને pdf, doc, ppt નો ખજાનો મળશે. સર્યબોક્ષમાં જે શબ્દ લખો તેની ફાઇલો જોવા મળશે.
3.	http://aksharanaad.com/category/gujarati-child literature	બાળ સાહિત્ય
4.	http://gujarati.webduniya.com/miscellaneous/kidzone	કાવ્ય, વાર્તા, નોલેજ, અમરચિત્ર, બાળકોના જોક્સ
5.	http://shivshiva.wordpress.com	મેધધનુષ્ય ૧. કોની આંખમાં શું? ૨. વાતોડિયો કાચબો ૩. તરસ્યા પંખી ૪. જાણવા જેવું ૫. આપણા ગાંધીબાપુ ૬. કોની પાસે શું શીખીશું? ૭. જાણવા જેવું ૮. આનંદી કાગડો ૯. મારી મનમોજી મમ્મી ૧૦. મારું નામ છે ખુશી
6.	http://vishvadeepgujaratisahityasarita.org	બાલ-ફૂલવાડી ૧. ટૂંકી વાર્તા ૨. બાળકને ગમતી ૩. બાળગીત ૪. સ્વરચિત રચના ૫. જાણવા જેવી બાબત ૬. કાવ્ય
7.	http://wikisource.org/wiki/category	બાલ ગીતો વિકિપીડીયા પર
8.	http://krishnashray.net.index.php/badsahitya/ballgoti	બાલગીતો
9.	http://gujaratisahityaparishad.com/index/html	ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ
10.	Wikipedia	ગુજરાતીમાં વિકિપીડીયા
11.	www.sabrasgujarati.com/category/section/children	બાળ સબરસ ઇ સાહિત્ય
12.	http://myzundala.blogspot.in	શિક્ષક શ્રી પ્રતિકભાઇનો બ્લોગ

13.	http://malshram.blogspot.in heep://malshram.webs.com	શ્રી પ્રતાપભાઈ બારડનો બ્લોગ
14.	http://jhaverchandmeghani.com	ઝવેરચંદ મેઘાણી
15.	http://soelalem.wordpress.com	સામાજિક હસમુખભાઈ પટેલનો શૈક્ષણિક બ્લોગ
16.	http://sureshbjani.wordpress.com	ગુજરાતી પ્રતિભા પરિચય
17.	http://www.mavjibhai.com	માવજીભાઈ.કોમ
18.	http://rajeshwari.wordpress.com	કલરવ બાળકોનો
19.	http://aksharnaad.com/category/gujarati-child-literature	અક્ષરનાદ પર બાળ સાહિત્ય
20.	http://tahuko.com/audiolitesfortahuko/tadhytabukay.mp3	MP3 બાળવાર્તા ટહુકો પર
21.	http://hobbygujari.wprdress.com	હોબી વિશ્વ
22.	http://www.risuei.ac.jp/kie%7Eakitaoka/index-e.html	દૃષ્ટિભ્રમ
23.	http://gujaratiaarogya.com	આરોગ્ય કોમ
24.	http://okanha.wordpress.com	ભરતભાઈ ચૌહાણનો બ્લોગ
25.	http://nvndi.blogspot.in http://site.google.com/site/navdi.school/	નવા નદીપાર પ્રાથમિક શાળા ગુજરાત રાજ્ય પંચમહાલ જિલ્લા ગોધરા તાલુકાની 'મસ્તી કી પાઠશાલા' નવા નદીસર પ્રાથમિક શાળાનો બ્લોગ